

DANIEL DEFOE

Az angol regény kezdetei

Daniel Defoe vegyeskereskedő ötvenkilenc esztendősen csapott fel szépírónak, s hetvenegy éves korában bekövetkezett haláláig hetvennél is több könyvet bocsátott közre. Első regényét, a *Robinson Crusoe*-t 1719-ben, számtalan újságcikk és röpirat szünetében, néhány hét alatt írta. 1720-ban már a nagysikerű mű harmadik kötetét jelentette meg, ugyanabban az évben még két nagyobb terjedelmű epikus munkát. Alig telt el az év, már piacon volt az újabb remekmű, a *Moll Flanders*. Rá két hétre *A londoni pestis*, a vallásos házasságról szóló elmélkedés, majd ismét egy regény. Közel négyszáz munkát dobott piacra életében. Két nagyobb kéziratát halála után találták meg nála: utolsó leheletéig dolgozott.

Defoe rabszolgamunkával hódolt múzsájának. Szellem nem ismer- te a játszi formálás, a tűnődő elmélyülés örömét, sem a révületet, a játé- kony álmodozást. Az írás józan robot volt számára, napokra beosztható feladat. Termelés, és nem teremtés.

Elképzeléseiből nyilvánvalóan hiányzott az ihlet fogalma. Termé- kenységének magyarázata a tételekbe nem foglalt, de a magatartás kö- vetkezetességével hitelesített esztétika, mely a tollat szerszámnak, a könyvet árucikknek, az irodalmat mesterségnek tartotta.

Kerülte a hagyományos irodalmi műformákat. A kor fényes arisz- tokrata szellemei tanulmányokat írtak a rútról és a fenségéről (mint Shaftesbury lord), az antikvitás szellemét élesztgették verseikben és for- dításaikban (mint Pope). Swift képzeletbeli földrészekre vitte olvasóit, törpék és óriások közé vagy a lovak országába; Addison és Steele pedig szentimentális tragédiákban zengték el Cato sorsát. Defoe sohasem próbálkozott az esztétikai tanulmányok, pásztori versek, fordítások, görögös drámák területén. Munkái – a szó kora 18. századi értelmé- ben – irodalmon kívüliek. Ha értekezést írt: tárgya a kereskedelem, a házasság, a politika volt. Ha verset: rossz rímeit csakis aktualitásokra pazarolta. Műfajai – a riport, az útikönyv, az igaz beszámoló tengeri kalandokról, a közgazdasági tankönyv, az egészségügyi javaslat, a zene-

akadémiai tervezet – a művészet határain kívül estek. Legkivált pedig az a műfaj, melyet öregkorában ápolt roppant szorgalommal: a regény.

Defoe meg is akarta őrizni a fiatal műfaj irodalmon kívüliségét. Nem nevezte regénynek a szó *fiction*, vagyis kitalálás értelmében. Olvasóival elhitette, hogy valóságos történetet jegyzett fel, kínos pontossággal ügyelt a hitelesség, az élethűség illúziójára. A szórakoztatás szándékát is váltig tagadta: az erkölcsnemesítő célzatot hangsúlyozta, olvasói szellemi épülését, lelki békéjét és vallásos meggyőződését tartotta szem előtt.

Életműve, egyénisége tehát különös paradoxont mutat. Defoe művész volt, de sajátos esztétikájával már-már tagadta a művészet létjogát. Regényíró, holott megvetette a regényességet. Az írás megszállott rabja, noha nem hitt az ihletben, a sugallatban. Kortársai is műveletlen műkedvelőnek tartották; megvetették, mint a külvárosok, perifériák vándorkereskedőit. Swift „nyomorult, tudatlan fickónak” bélyegezte, s még a nevére sem emlékezett pontosan. Egyetlen író sem tartotta társának, egyetlen irodalmi barátjáról sem tudunk. Őseit nem kereste, kortársait, szellemi rokonait nem találta.

Csak utódai, követői voltak. A halálára következő évtizedek megnevesítették az irodalom egykori vadhajtását: a regényt. S ez a folyamat egyszeriben fényt, súlyt, jelentőséget adott Defoe kezdeményezésének. Alakját a múlt századok a világirodalom legnagyobb alkotóinak sorába emelték.

Robinson Crusoe

Defoe életének legfontosabb jellemző vonását Taine figyelte meg: „Az élvezet hiányozni látszik belőle, a szép eszméjének nincs oda bejárása.”

A kitűnő megjegyzés rávilágít Defoe világképére és szellemi gyökereire is. Defoe puritán neveltetésben részesült, s puritán dogmák jegyében élt. Apja gyertyaöntő volt, polgárember, a feltörekvő osztály legkonokabb fajtájából. Nemcsak puritán, hanem e vallásos mezben jelentkező, harcos osztályeszme legszélsőségesebb híve: *dissenter*. S ez nem csak annyit jelentett, hogy nem vetette alá magát az anglikán egyház szabályainak, ceremóniáinak. A hitbeli meggyőződés többről is árulkodik ebben a korban: társadalmi és osztályhelyezetről, foglal-

kozásról. A vallás áthatotta az élet legkisebb megnyilvánulásait is – de az élet még inkább áthatotta, céljaira alkalmassá tette a vallást. A világ javait megvető vallás – szinte észrevétlenül – világias eszmévé alakult át. Cromwell puritánjai egy szigorú, bosszúálló, keménykezű isten nevében harcoltak a katolikusgyanus, erkölcstelennek, hitetlennek mondott Stuart-uralkodók ellen – de ezt a történelmi összecsapást még a legelfogultabb történész sem nevezte soha vallásháborúnak. Vallási mezben polgárháború volt ez, s kiterjedt a szellemi élet egész területére.

A puritánok és disszidentek más olvasmányok, más intellektuális igények és hagyományok légkörében nevelték fiaikat, mint a *lovagok* vagy épp a városi *szellemeskedők*. Az elhatárolódás szinte teljes volt: műveltség, felfogás, világkép árcai húzódtak az osztályok között.

A különbség polgárok és arisztokraták, puritán kisenberek és lovagok között Defoe születésének esztendejében történelmileg is kiéleződött. 1660-ban II. Károlyt visszahelyezték lefejezett apja trónjára: a kiegyezésre hajlamos tehetősebb polgárság szövetségre lépett a kapitalizálódó, tőkés érdekeltségű arisztokráciával, s ez a kompromisszum a köztársaság elárulásában, a királyság restaurációjában fejeződött ki.

A szó teljes értelmében mégsem beszélhetünk restaurációról. Az új királyság inkább a forradalom továbbfejlődésének emelt gátat, a polgárság érdekében, a tömegek ellen. Ugyanakkor őrizte vagy legalábbis érintetlenül hagyta a vagyonos osztályok kivívott eredményeit, a tulajdonjogok forradalomban kiharcolt új állapotát.

Egyetlen területen látszik teljesnek a restauráció: a szellemi életben, s főként a művészetekben. Az udvar politikai, gazdasági szövetséget alkalmasint még szívesen kötött a vagyonosodó polgársággal, de vallási türelemre, az eszmék békéjének megpecsételésére alig mutatkozott hajlamosnak. A restauráció kora csillogó és frivol drámákban tetszelgett: szabadszájúsággal, szókimondó nyersséggel, sikamlósan gúnyolta a puritán életfelfogást, a gyűjtögető kapzsiságot és alázatot. Az új, felemás, halottaiból nehezen életre támasztott lovagkor nyomban megnyitotta a színházat, melyet a forradalom aszketikus prófétái zártak be. Etherege, Wycherley, Congreve, Vanbrugh franciás, léha, szellemeskedő komédiáival feledtette el az egykori bukást: fölénnyel állította helyre a megtépzott lovagi tekintélyt.

A restauráció korának társadalmi jelképe a *beau*, a városi nemes piperkőc, aki életrevaló hamiskodással jut vagyonhoz. Leggyűlöltebb

alakja pedig az uzsorás, akit Molière nyomán számos szerző gúnyol a színpadon.

Volt azonban egy másik irodalmi hagyomány is – London szegényebb vidékein, az udvartól távol, az olyan házakban, mint James Foe gyertyaöntőé, a St. Giles negyedben. A restauráció könnyed és világfi-as szellemével szemben itt a puritanizmus védekezően merevedett meg: a léhaságra kemény megtartóztatással felelt. Az élet a puritánus iparosnak és kereskedőnek napi küzdelem; nemcsak a megélhetésért, hanem a meggyőződés szabadságáért is. A gyertyaöntő például hiába próbálta bejegyeztetni Daniel fia születését az anyakönyvi regiszterekbe; születési krónikákban disszerterek gyermekéről bejegyzést a restauráció első évében nemigen találunk. Tilalmak korlátozták a nonkonformista puritánokat, később gyülekezeteiket, kápolnáikat törvényen kívül helyezték, a prédikátorokat kitiltották a városból.

A törvényes, politikai és vallási elnyomásra természetes válasz a disszenter hit megerősödése a James Foe-hoz hasonló kisemberek házában. A kis Danielt eszmélése pillanatától a Biblia igéire tanították. A *Szentírás* és a vándor üstfoldozó John Bunyan remeke, *A zarándok útja* – ez a két olvasmány töltötte be a gyertyaöntő fiának szellemi horizontját.

A puritánok persze nemcsak a színházban, hanem minden meddő szórakozásban is a bűn csárait sejtették. Daniel sem olvasgathatta kényére-kedvére a Bibliát. Tanítója és apja a szent könyvek lemásolására kényszerítette. „Én már gyerekkoromban úgy dolgoztam, mint valami igásló: leírtam az egész *Pentateuchust*, szörnyű fáradtsággal.”

A Bibliát másoló gyerekek és a könyveinek végeláthatatlan sorát szorgosan rová koros regényíróban azonos a mozdulat, a szorgalom, az odaadás. A puritán jellem jegyeit Defoe egész életén felfedezhetjük – színéről is, visszajáról is. Szorgalom, gyakorlatiasság, a munka megbecsülése vonzóvá teszi alakját. Műveltségét nem könyvek, tudós kutatások alapozták meg, hanem tapasztalat, figyelem, érdeklődés, valóságérzék.

Fiatalon naphosszat csavargott a londoni kikötőben: hajósokkal, világgjáró tengerészekkel, veterán harcosokkal társalgott, s így írt erről az időszokról: „Ezáltal, bármily ifjú voltam is, szinte történészé képeztem magam, noha nem olvastam könyveket, mert nem is jutottam könyvekhez, mégis mindenről kielégítő elképzelésem volt, hogy mi minden történt a világban egykor, és milyen idők járnak most... A hajóhad minden bárkáját ismertem, a kapitányok nevét is, jóval tizennégy esztendőskorom előtt.”

Danielt ez a London nevelte: a külvárosok és kikötők népe. Legélelőbb, sohasem múló tapasztalatát a városra zúduló két szörnyű csapás adta: a londoni pestis és a londoni tűzvész. Ötészendős volt, amikor az elszaporodott patkányok, a 17. század nagyvárosának félelmes ragadozói elterjesztették a fekete halált – s hatvankét évesen írta meg ragyogó emlékiratát, a *Londoni pestist*. A részletek hűségével büszkélkedő, történelmi és orvostudományi dokumentumokkal teletűzdelt könyv elsődleges forrása nyilvánvalóan nem az egykori emlék. Mégis az élmény erejével hat, az elmerült és leporolt benyomások felidézésének ízével. A pánik, a bizonytalanság, a menekülés, a riadtság, a változás, a magány, az üldözés és a természeti csapás veszélyének kitett ember élménye – ezt Defoe-ba a pestis, majd a pestis után egy roppant londoni tűzvész átélése oltotta. A bizonytalan lét legrangosabb krónikása lett.

Százharmincezer ház égett le Londonban 1666-ban, s nyolcvankilenc templom. „A házak – írta később Defoe – amúgy is úgy épültek, mintha nagy máglyának kínálnák magukat.” Defoe egyik megjegyzése azt sejteti, hogy bűnös kezek perzselték fel a védtelen és zsúfolt épületeket. Ugyanakkor lábra kapott a hír, hogy az elégedetlen disszidentek gyújtották fel Londont – s az egymást gyanúsító felekezetek prédikátorai a füstölgő romok között isteni bosszúért kiáltottak.

Az egyik prédikátor, doktor Annesley, a Foe család lelkipásztora, Daniel tanítója. A puritán pátoszt ő oltja a kisfiúba, akit szülei lelkésznek szánnak. Tizenégy esztendő korától már a Newington Green-i presbiteriánus akadémián tanul. Itt kereskedők, mesteremberek gyermekei között azonban nemcsak a vallás rejtelmére oktatják, hanem gyakorlati ismeretekre is. Történelem és földrajz mellett modern nyelvek is szerepelnek a tantervben, továbbá csillagászat, sőt még gyorsírás is.

Ahogy az iskolában is keveredett a gyakorlati tevékenység oktatása hitbéli dolgokkal – Danielben is ez a két erő munkál. Az élet mohó megismerése, kalandvágy és felfedező szenvedély egyfelől – másfelől pedig a szolid hivatástudat és szorgalom. Gyerekkorában néha éjjel sem tért haza: a városban csavargott, s ha ráköszöntött az este, fészerekben, pajtákban vagy a kohókból kilapátolt, meleg hamuban húzódott meg. Később az iskolából is el-elszökdösött társaival – igaz, prédikációkat hallgatni egy-egy szomszédos községbe, ahova valami vándorlelkész tévedt be. Apja – éppúgy, mint Robinsóné a regényben – mérsékletre, higgadtságra inti, sőt egyszer elrettentő példán mutatja be fiának, mire vezet a csavargás.

Elviszi a Bridewell börtönbe, s fiatal csavargók megkorbácsoltatását nézik végig. „Majdnem én haltam bele – a látványba” – írta erről később.

Végül mégsem a prédikatori pályát választotta. Szellemi tudományoknak pedig másképp nem szolgálhatott. Inasnak szegődött egy rőfös és harisnyaárushoz az 1670-es évek végén. 1683–84-ben már önálló kereskedő volt. Számptalan árucikk közvetítésével, eladásával foglalkozott. Rőfösként kezdte, de hálósapkát, harisnyát, kesztyűt is árult; foglalkozott sörrel és dohánnyal, sőt borbehozattal is. Lovon utazta be az országot, és a nyolcvanas évek elején megfordult Európa legtöbb kikötőjében is. Jachton ment Caenbe, Párizs közelében nemesi kastélyokat látogatott, Spanyolhonban is töltött némi időt – ez onnan is kiderül, hogy műveiben beszámol az inkvizíció szörnyűségeiről, s egyszer felháborodva beszélt arról, hogy e katolikus nép lustán abbahagyja az „angelus után a munkát”.

A kereskedőélet Defoe korában élettapasztalatot, találékonyságot, képzettséget követelt. „A született kereskedő: egyetemes tudós” – jelentette ki egyik cikkében Defoe. Népek, szokások, árufajták ismeretének kitartással, szorgalommal és a küzdelem szellemével kellett párosulnia, melynek lélektanát több tanulmányában, saját tapasztalatát is általánosítva fejtette ki. Kiváltképp a kereskedőt fenyegető veszedelmekről tudott sokat, hiszen üzleti pályáját gyakran roppantotta össze csőd, pereskedés, hitelezők üldözése. 1688-tól 1694-ig nyolc pere folyt: hajósok jelentették fel hamis számlázásért, egy feltaláló ötletek elorzásáért, az anyósa egy macskafarm javainak hűtlen kezeléséért.

Defoe-nak menekülnie kellett – az adósok börtöne várta. Először London déli negyedében, a Pénzverde környékén húzta meg magát. Itt nem tartóztathatták le; ez a vidék sajátos törvényenkívüliséget élvezett. Ha viszont elhagyta volna e menedéket, pusztán szökésért súlyos büntetéssel sújthatták volna.

A tolvajok, orgazdák, kitartott nők és bukott kereskedők különös alvilágában Defoe nem sokáig maradt. Bristolba szökött, és itt önkéntes szobafogságot vállalván, közvetítők útján próbált meg hitelezőivel kiegyezni. Három hónapig csak ünnepen merészkedett ki a házból – Bristolban sok szóbeszédre is alkalmat adott a titokzatos „vasárnapi úriember”.

A Defoe típusú kereskedő a kapitalizmus hőskorának újkori lovagja: természeti csapásokkal, a piac alakuló és kiszámíthatatlan törvényeivel naponta küzd meg, élete romantikusan izgalmas, szinte a kalandoré,

felfedező. A kereskedő afféle magányos Robinson, akit aszály, hajótörés, balszerencse üldöz; és ebben a szorongásban, félelemben keményedik meg. Mintha Robinsont hallanánk Defoe, a kereskedő vallomásából is: „Mindent megpróbálok, ami erőmből telik; nem merülök el, amíg úszni tudok, nem esem el, amíg talpra állhatok. Lehet, hogy legyőzök minden nehézséget? Sajnos, a szegény embert könnyen eléri a végzete; csődrovatban jelenik meg a neve, feleségét, gyermekeit elűzik a házuktól... persze ezek után természetes is, hogy mindent megpróbálunk a végzet elhárítására, vagy legalábbis oly messze toljuk ki a szörnyű napot, amennyire lehetséges... ám végül is a halálos parancs megérkezik.”

Defoe számos munkáját szentelte a kereskedelem étoszának. Két-kötetes műve kilencszáz oldalon *Az angol kereskedő kézikönyve (The Complete English Tradesman)* címet viselte.

Defoe nemegyszer került csőd szélére, számtalanszor belebukott vállalkozásába: volt téglagyáros, számos munkással Tilburyben, foglalkozott tengerentúli exporttal is. Az 1690-es évek francia háborújában elfogták azokat a hajókat, melyeken vagyont érő áruját szállította. Egyszer egy hitelezője karddal támadt rá, de ő lefegyverezte és megfutamította a támadót.

„Az angol kereskedő – idézi Defoe véleményét Francis Watson életrajza – gyakran szerencsétlen ugyan, de olyan, mint a porából megélemedő főnix.” Pompás jellemzés ez: sejteti a folytonos harcot s a készenlétet, örök vívóállást, melyben Defoe ruganyosan támad és véd, sorscsapásokat hárítva, vagyonért, biztonságért küzdve. Kereskedői pályáján már-már a kortársi élet magasát és mélyét teljességgel ismerte meg: tolvajok közt, a Pénzverde környékén éppúgy megfordult, mint céhének előkelő társaságában – sőt a politikai élet hullámozását, változásait is jó ideig a kereskedő bizakodásával vagy reményével, a közvetlen haszon s a jó kilátások mérlegelésével figyelte.

1685-ben Defoe kereskedelmi ügyben utazgatott Dorset megyében, amikor James Scott, Monmouth herceg partra szállt Lyme Regisnél, és csapatokat toborzott II. Jakab ellen. A trónkövetelő puritánus jelszavakat hangoztatott, s feltűzelte az elégedetlen kisembereket a katolikus színezetű, II. Károlynál jóval maradibb Stuart-uralom

ellen. Tizenötezer férfi sereglett Monmouth zászlaja alá, kivált a somerseti parasztok követték, s tartottak ki mellette akkor is, amikor Sedgemoornál szétverték a London felé igyekvő, szervezetlen felkelőket.

A lázadók táborában ott volt Defoe is. A bukás után menekülnie, bujkálnia kellett. Jakab bosszúja messze elért, a felkelők pusztítását véresen torolta meg – börtön, halál ezreket sújtott. A közhivatalokba Sedgemoor után katolikusokat neveztek ki; az országot a puritanizmus üldözésének réme fenyegette.

Defoe hónapokig rejtőzött Martockban, egyik rokona házában, bár aligha lehetett jelentős szerepe Monmouth seregében. A veszély múltával azonban újra felbátorodott, és dissenter-találkozóhelyet szervezett Surrey-ben – gyors, mozgékony szelleme, életmódja a nehéz helyzetben is lehetővé tette számára a politikai szervezkedést.

Jakab uralma dissentert, presbiteriánust, mindenfajta puritánt a hatalom természetes ellenségévé tett. A királyi ház felmondta a kompromisszumot, melynek jegyében a restauráció ideig-óráig megőrizhette a forradalom utáni egyensúlyt. Érthető tehát, ha az erősödő polgárság a szövetség megújítását kereste, jogainak érvényesítésére tört – anélkül azonban, hogy új népporradalommal veszélyeztette volna kivívott eredményeit, vagyónát.

1688-ban egy vértelen, az angol történelmi szóhasználatban „dicsőségesnek” nevezett forradalom végleg megalapozta a polgárság s a polgári módszerekkel termelő arisztokrácia uralmát Angliában. Jakabot a Hollandiából behívott III. Vilmos űzte el és követte a trónon: egy király, akinek első cselekedete volt, hogy törvényben korlátozta az uralkodó jogait a parlament javára.

Defoe ekkor épp jómódban élt. Nyomban csatlakozott is a London felé haladó új királyhoz, lovon követte seregét, s december 18-án – Jakab eltávolításakor – már a fővárosba érkezett.

Órániai Vilmost narancsszínű szalagokkal és zászlókkal díszített házak várták, a St. James-palota előtt hatalmas tömeg – az idegen ajkú uralkodó azonban nem kedvelte az ünneplést, szinte titokban szállt ki hintójából.

A király tétova zavartsága, jelentéktelensége jelképes. Talán az első bábkirályok egyike Angliában – az óvatos polgáruralom hagyományos formák mögé rejtőző politikai cégére csupán.

Defoe szemében azonban Vilmos a kor hőse volt. Örült, amikor a parlament küldöttei bejelentették, hogy „nincs többé pápista király”. Amikor a város polgármestere a Citybe vezette a királyt, Defoe a céhek önkéntes kíséretében lovagolt, ünnepi díszben, tekintélyes kereskedőként.

Később személyes kapcsolatba került a királlyal. Egyik írásában büszkén vallja: „Az a megtiszteltetés jutott osztályrészemül, hogy szolgálhattam a dicső királyi férfit, sőt, hadd említsem meg a legnagyobb alázattal: a szeretetére is érdemesnek tartott.” A büszkélkedésben alighanem van némi túlzás. Annyi mégis bizonyos, hogy Defoe röpiratok sorával népszerűsítette Vilmos politikáját; kétségkívül személyesen is találkozott az uralkodóval; a királynénak is bemutatották. Defoe szemében – mint A. L. Morton megjegyzi – Vilmos a protestantizmus hőse volt, s az is maradt. Ezért is támogatta Vilmos háborús politikáját XIV. Lajossal szemben, még az 1697. évi ryswicki béke után is; ezért szólított fel hadikészülődésre a spanyol örökösödési háború előtt, s írta meg végül *A tősgyökerez angol* című röpiratát is.

Ez a satíra, bár a személy védelmében készült, egyben az új polgár hitvallása lett, a demokráciáról, a születési jogok eltörléséről. Időszerűségét az adta, hogy Vilmost, idegen származása miatt, sokat gúnyolták és támadták – Defoe szellemesen mutatta ki erre a vádra, milyen képtelen ellentmondás a sok fajból és népből álló Angliában holmi ősiségről, egyenes leszármazásról beszélni.

Számos ironikus pamfletet írt még a vilmosi politika szellemében – legtöbbször a vallási és politikai szabadság megőrzésének és követelésének szellemében fogant. Defoe századvégi röpiratai radikalizmust tükröznek, s gyanakvást is: a puritán polgárság félelmét jogai korlátozásától. A katolikus Franciaországgal szemben Defoe vad szavakat használ: a pápista toryktól a korlátlan vallásgyakorlást félti, s nemegyszer hivatkozik a népre is mint a jog legfőbb forrására és biztosítékára.

Vilmos alatt állami állást is elnyert, egyes életrajzírói azt is tudni vélik, hogy a lottósorsolások rendszerét ő dolgozta ki. Érthető tehát, hogy amikor 1702 márciusában Vilmos meghal, és a konzervatívabb, torykra támaszkodó, katolikusokhoz hajló Anna királynő lép a trónra – Defoe még példaképe elhunytá után is dicsérettel bocsát közre róla. Az új uralmat akarja befolyásolni a régi dicséretével – de Anna rendje épp attól fosztja meg Defoe-t, amit az előző rendszernek köszönhetett: ál-

lami állás betöltésének lehetőségétől. A „dicsőséges” forradalom után ugyanis a türelmi törvény megengedte, hogy disszidentek is hivatalos szolgálatot vállaljanak – ha „alkalmi konformitást” tanúsítanak. Anna visszavonta e rendeletet, s újabb lehetőséget nyújtott a szélsőséges puritán szekták üldözésére.

Anna rendelkezéseiről már 1702 decemberében egy névtelen röpirat jelent meg Londonban – „A disszidentekkel való bánás legegyszerűbb módjáról” –, mely rejtett szatírával tanácsolja a kormánynak, hogy még kegyetlenebb törvényeket hozzon az engedetlenek ellen, a prédikátorokat akassza fel, s a hívőket, akár egykor a hugenottákat, tűzzel-vassal irtsa.

A könyvet Anna s a disszenterüldözés humortalan párthívei sokáig magukénak vallották; Brian Fitzgerald monográfiája még egy mulatságos anglikán papról is megemlékezik, aki a szatíra szavait értelmellenére olyan komolyan vette, hogy a Biblia és a tízparancsolat jelentőségéhez mérte egyik szentbeszédében.

Alig van rá példa az irodalom történetében, hogy egy röpirat iróniáját így félreértették volna. Épp a félreértés mutatja mély aktualitását: túlzásait fogták fel reális javaslatnak, vad ötleteit megvalósítandó rendszabályoknak.

A röpirat iróniája is csak akkor lepleződött le, amikor szerzője – Daniel Defoe, akinek politikai kapcsolatait, whig-pártiságát az uralomra került toryk jól ismerték. Egyszeriben kiviláglott, hogy Defoe a komolyságig élezett gúnnyal tette nevetségessé Anna új valláspolitikáját, s röpiratában a türelmetlenség végső következményeit tárta fel.

1703 januárjában elfogatási parancsot adnak ki Defoe ellen, és a *Gazette*-ben megjelenik a személyleírása is: „Középtermetű, sovány, körülbelül negyvenesztendő férfi, barna bőrű és sötét hajú, de parókát visel; horgas orrú, hegyes állú, szeme szürke, szája mellett nagy anyajegy. Londonban született, esztendőig a cornhilli Freeman's Yardban nadrágüzeme volt; jelenleg Essexben téglagyár tulajdonosa.”

A nyomravezetőnek ötven font jutalmat ajánlottak fel – ám Defoe-nak sikerült négy és fél hónapig bujkálnia. Egyszer felismerték, de karddal védte magát: ellenfelét pedig megeskette, hogy nem árulja el. Közben miniszterekhez, így Robert Harley-hoz is üzeneteket juttatott el, kegyelmet kérvén. Felajánlotta, hogy büntetését katonai szolgálatra váltaná át a németalföldi lovasságnál, az ország határain kívül.

Végül azonban egy francia szövőmester házában találtak rá, elfogták, és júliusban megtartották a tárgyalást. Könyvét mint „rágalmazó kiadványt” a törvények értelmében hóhér égette el. Őt pedig börtönre ítélték, bizonytalan időtartamra s háromszori pellengérré.

A pellengérré állítás – kéz és nyak kalodája – a 17. századi Angliában nem csupán megbélyegző s megszégyenítő büntetés volt. Gyakorta a fül levágásával járt együtt. Ezért is emlékezik meg egy helyütt Pope Defoe-ról, mint a „lemetszett fülű emberről”.

A pellengérré állított bűnöst legtöbbször az egybesereglett tömeg szidalmazta, ütlegette – a nagyváros, kivált az olyan átmeneti, forrongó, változékony korban, mint a 18. század eleje, indulattól füstölgő csócseléket termelt, mely éppúgy kiélte fékevesztett indulatát a látványos akasztásokon, a pellengéreknél, mint például a disszidentek házának megtámadásában vagy más tömegepidémiában.

Defoe megszervezett vagy megvesztegetett tömegre is számíthatott – röpirata fontos politikai személyiséggé avatta: büntetése támadás volt a whig politika és a disszidentség ellen. Cellájában miniszterek és nagy politikusok fordultak meg; titkokat próbáltak kicsalni belőle Vilmos, illetve a whigek politikájáról. A kor államférfijai – Nottingham a szélsőséges, Harley a mérsékelt toryk vezetője – számoltak a rágalmazó pamfletista hirtelen nőtt társadalmi tekintélyével; sőt a kvékerek képviselője, Penn is felkereste fogságában.

Mindez azonban nem mentette meg Defoe-t a kalodától. Július végén három egymás utáni napon lakatolták a fa- és vasabroncsokhoz a város különböző pontjain. Ám a vádlott és vádlói legnagyobb meglepetésére a tömeg éljenzésben tört ki. A záptojások záporára számító fogdmegek virágözönben láthatták Defoe-t.

A tömeg hangulatát nyilván befolyásolták Defoe elvbarátai – de a legnagyobb hatást egy verses röpirat tette, melyet a pellengér lábánál és a környező utcákon árusítottak. Épp a büntetés napján jelent meg, és szerzője maga Defoe volt. Jellemzően *Óda a pellengérhez (A Hymn to the Pillory)* címet viselte, s kérkedően sorolta fel mindazokat az érdemes embereket, akik pellengérré voltak állítva előtte, majd azokat, akik valóban megérdemelnék a kegyetlen büntetést. A tömeg között egyébként fúrge árusok Defoe más munkáit is olcsón vesztegették – a szerzőnek így sikerült gyors és életmentő népszerűséget kivívnia mindhárom napon, míg végül visszatérhetett a börtön menedékébe.

Öt hónapig raboskodott a Newgate tömlöcében, míg az egyik hatalmas miniszter, az okos és ravasz Robert Harley ki nem szabadította. Ettől kezdve Harley szolgálatába szegődött, maga is a mérsékelt toryk elveit képviselte. A vidéket járta, titkos jelentéseket küldött pártfogójának egy-egy város hangulatáról, a pártok helyzetéről, a tisztségviselők véleményéről. Később már fontosabb feladatot látott el: Skóciában tárgyalt a megvalósítandó unióról, s a két ország egyesítése nagyrészt az ő eredményes munkájának tudható be. Közben 1704-től, *Review* címen lapot is indított, melyben a kormány politikáját támogatta.

1708-ig bántatlanul dolgozott, bár – mint életrajzírói többször rámutatnak – személyes inzultusoktól, orgyilkosságtól állandóan tartózkodott; szerkesztőtársát ismeretlen támadók rohanták meg, belehalt az ütlegekbe.

Defoe-nak több szerencséje volt, legalábbis, ami a merényletet illeti. Pártokkal és politikusokkal viszont már kevésbé. 1708-ban Harley megbukott, s Defoe-nak új – ezúttal whig – pártfogó után kellett néznie. Csakhogy két esztendő múltán ismét a mérsékelt toryk szava lett a hangadó, Harley csillaga a régi fényben ragyogott, s Defoe-nak el kellett számolnia az új gazdának időközben tett szolgálatokról. Egykori pártfogója különben is új író emelt magához: az epés tollú és feddhetetlen Swiftet.

Közéleti pályáját tehát ismét veszély fenyegette – kivált Anna királynő halála után, 1714-ben került fonák helyzetbe. Az egykor whig meggyőződésű Defoe-t most uralomra kerülő pártja támadta: a mindig protestáns, katolikusokkal sohasem alkuvó pamfletistát jakobitizmus gyanújába keverték. A whigek – mint egykor a toryk – talán szántsándékkal is félreértették egyik röpiratát, így tűnhetett fel Defoe a Stuart-pártiság színében. Megint börtön fenyegette, egy hétig fogságba is került, a rosszindulat hálójában vergődött, unt és megalázott szolgaként.

A 18. század eleji két árnyékpárt, a whigek és a toryk hasonló módszereiről, változékony, a napi politika s a személyes érdek érvényesülésének alárendelt elveiről Defoe sorsa egymagában is leleplezően árulkodik. Ez a vállalkozó szellemű, kalandos életű kereskedő és újságíró nem emelkedett túl kora erkölcsi színvonalán; a nyílt érdekhajszja morálja egyszersmind az ő lelkivilágát is jellemzi. Nem restellte tollát politikusok és államférfiak szolgálatába állítani; személyes szabadsá-

gát, anyagi és létérdekeit megpróbálta mindenkoron kiharcolni vagy megőrizni. Ugyanakkor az a vesszőfutás, mely folytonosan osztályrészeül jutott, a balszerencse, mely ügyetlenségéért, a pártpolitika napi csatáitól való elmaradásáért sújtotta, arra is utal, hogy bizonyos elveket, meghatározott eszméket sohasem adott fel. Ezért is volt a jakobitizmus gyanúja a legképtelenebb vád. Defoe számos kérdésben hajlott kiegyezésre, elvi engedményre: de a puritanizmus ügyét és védelmét sohasem adta fel. Gyermekkora oltotta belé a félelemmel erős istenhitet, a pápistaság gyűlöletét s a rettegést a vallásszabadság korlátozásától. Érdekeivel és erkölcsével egyaránt ellentétes volt tehát egy katolikus restauráció vagy akár összeesküvés, még olyan pillanatban is, amikor új uralkodó, I. György került trónra.

1714 alighanem Defoe közéleti szereplésének mélypontja. A rövid börtönbüntetés után egyezsége kényszerült, de megalázóbb feltételek között, mint egy évtizede Harleyval. Whig barátai Defoe életében törvényt teszik a félreértést, melynek áldozatul esett: s neki tory szerepet kell játszania egy lapnál az ellenpárt kémjeként. Defoe ezt mint a legsanyarúbb sorsot panaszolja, de most már nincs ereje a tiltakozásra, belenyugszik sorsába. Egy helyütt meg is fogalmazza politikai pályájának erkölcsi következményét – s ez a vallomás pontosan rajzolja ki a törést is ezen az egyértelműnek induló életen. „Börtön, pellengér és az ehhez hasonló szörnyű fenyegetések arról győztek meg, hogy csupán a passzív bátorság útját választhatom, s a jövőben sohasem érzem sértésnek, ha gyávának neveznek.”

S ez nem csak erkölcsi törés volt: kedvét is szegte a sok kudarc, energiája is megfogyatkozott a napi küzdelemben. Ötven is elmúlt már új megaláztatása idején, hét gyermeke volt, s lassan adósságaitól is megszabadult. Egyre inkább a békés és nyugalmas életre vágyott – így vett végül házat Stoke Newingtonban, s rendezte be nagy könyvtárát. Noha 1726-ig még alkalmanként és névtelenül cikkeket és röpiratokat is írt – fő szenvedélye s megélhetésének forrása az új műfaj: a regény.

1719-ben, műveinek kétszázkilencvenkettedik opuszaként került ki Defoe tolla alól a *Robinson Crusoe yorki tengerész élete és különös, meglepő*

*kalandjai*¹. A könyv az esztendő közepén jelent meg névtelenül, címlapján a kovás puskás, kecskebőrbe öltözött szigetlakóval, akit azóta – Samuel Coleridge szavával – az emberiség „egyetemes reprezentán-saként” tart számon az olvasói emlékezet.

A *Robinson* átírások, ifjúsági kiadások, hamisítások és travesztiák torzításában is az emberiség nagy mítoszainak sorába emelkedett: a típus ott sorakozik Odüsszeusz vagy Faust alakja mellett. Az európai történetnek jellemző és általános érvényű sajátosságait foglalja magába ez a hős – ezért is örök és halhatatlan.

A regény cselekménye egyszerű. A becsvágyó és nyugtalan Robinson Crusoe elhagyja szülei házáat, s kalandos tengeri útjai egyikén hajótörést szenved. Lakatlan szigetre kerül, ahol önerejéből teremti meg az élet – méghozzá a viszonylag civilizált élet – feltételeit, és a gondviselés segítségével huszonnyolc esztendei magány és áldozatos munka után megszabadul sanyarú rabságából, visszakérül az emberi társadalomba.

A kurta cselekményből epizódjaitól megfosztva is kiviláglik, hogy Defoe itt alkalmi történetből hőskölteményt formált: a *Robinson* az önmagát teremtő, a természet vak erőin győzedelmeskedő ember eposza. Joggal írta róla Rousseau, hogy a „*Robinson* az a könyv, amelyben az ember összes természetes szükségletei a gyermek eszének érthető módon jelentkeznek”. A műben a természetes szükségletek kielégítésének emberi módja is feltetszik: a munkában és a küzdelemben. A dolgo-ság, szorgalom ősi erényeinek dicsérete a regény mítoszának lényege: a diadal a szükségleten, a körülményeken. A világirodalom legbizakodóbb legendája bontakozik ki a *Robinson*ból – a két keze ügyességével felszabadult ember vágyképe és példája.

Mindez persze csak végső következtetés és sommás magyarázat. A *Robinson Crusoe* teljes értelmét, belső gazdagságát, történeti és egyetemes jelentőségét csak a mű fogantatásának, megszületésének körülményeit vizsgálva érthetjük meg. Elemeznünk kell a történelmi pillanatot, amikor ez az eposz létrejött, és az okokat, melyek egy puritán polgár tollára adták a jelképessé növvő, teljes kort kifejező történetet!

1 A mű teljes címe: *Robinson Crusoe yorki tengerész élete és különös, meglepő kalandjai: Aki huszonnyolc évet élt egyedül egy lakatlan szigeten Amerika partjainál, a nagy Orinoco folyó torkolatától nem messze; egy hajótörés kényszerítette a szigetre, amiben rajta kívül minden ember meghalt. Egy beszámolóval, végül hogyan került a kalózkodók kezébe.*

Jelentősnek először az a mozzanat látszik, hogy az új mítosz új műfajban, a regényben fogalmazódott meg. Említettük már, hogy a műfaj jó ideig kívül maradt az irodalmon, nem tartozott az elismert rangos formák közé, sokáig nem is kelhetett versenyre lírával, drámával, verses eposszal. Törvényeit és feladatát sem ismerte: korai kísérleteiben idegen műfajok szabályait érvényesítette lazán, mégis felismerhetően: a lovagregény az eposz fattyúja volt; az allegorikus történet, mint *A zarándok útja*, a prédikáció illusztrációja. Még a reneszánsz óta fel-feltörő realista kísérletekben is korábbi, más műfajokból leszűrt esztétikai dogmák kísértének. William Congreve, a vígjátékiró például már felismerte, hogy: „A regény természete bensőséges; az író közelünkbe férkőzik, összeütközéseket mutat be a gyakorlatban, véletlen eseményekkel szórakoztat, de nem olyanokkal, melyek szokatlanok, és sohasem fordultak elő.” De még Congreve is mintha a dráma szabályai szerint építené művét, ragaszkodik valamiféle arisztotelészi egységhez, a cselekményt három nap határai közé szorítja, s kibontakozását hely és idő egységének követelményével korlátozza.

Ismerünk tehát számos regénykísérletet Defoe-ig és a *Robinson Crusoe* megjelenéséig. Országgh László *Az angol regény eredete* című munkájában részletesen elemzi, hogy a regényesség számtalan eleme elsőnek a verses és prózai lovagregényekben bukkan fel, majd Spensernél, Lilynél, Sidney *Arcadiájában*. Robert Greene Óperencián túl játszódo, romantikus, a görög prózai könyvekre emlékeztető munkáiban vagy a vágáns-történetekben, korai pikareszkekben – különböző erővel és mértékben – ott a regényszerűség. A romantika a vad cselekménnyel, a képzelet szabad játékával; a pikareszk az élet borúsabb oldalának nyers festésével készíti elő a próza egyenjogúsításának irodalmi polgárháborúját.

A folyamat Defoe-nál különös módon érik be. A felgyülemelő, halmozódó hagyományt egyes elemeiben talán átveszi: némi kapcsolat kimutatható a csavargóregény vagy az úgynevezett igaz történetek és Defoe technikája között. Lényegében azonban elutasítja a 17. század egész prózáját – és a románc, a kitalált, fiktív történet gyűjtőfogalmába sorolja. Önmagát viszont a valóság krónikásának tartja, és minden regényében gondosan ügyel a történet eseményhiteleinek megőrzésére.

Formálás helyett: krónika. A valóság tényeinek művészi rendezése helyett: tények sorolása. Úgy tetszik tehát, Defoe visszalép, a művészi

fejlődés primitívebb módját választja. Elődei közül csak az úti kalandok, földrajzi leírások szerzői ragaszkodtak a tényszerű, puritán elbeszélsmódhoz.

Tudjuk, hogy Defoe könyvtárában is jórészt csak a természeti és társadalmi tudományok forrásait őrizte. Mint egy korabeli leírás felsorolja, különféle nemzetek történelmére és régiségére vonatkozó könyveket, parlamenti viták traktátusait, politikai, kereskedelmi szakmunkákat, bányászati és ásványtani rendszerezéseket gyűjtött csupán.

Elődeinél tehát jobban érdekli – sőt szinte kizárólagosan – a külső, érzéki világ: az okok, okozatok összefüggése, a tárgyiasult élet. Az angol regény Defoe utáni mestereinél ez a tárgyiaság ismét eltűnik. Richardson, Fielding munkáiban a művészi formálás, a kompozíció gondjai kerülnek előtérbe – itt tehát egy kivételes, rövid szakaszra érvényes írói elvvel és esztétikával találkozunk, melynek művészi előzménye hasonló formában nincsen – folytatása pedig legfeljebb csak más alakban mutatható ki.

Említettük is már, hogy a fantázia burjánzását, a kitalálás gyümölcsseit a puritán szellem elítélte. Defoe a *Robinson* harmadik, morális tanításokat közlő kötetében meg is jegyzi, hogy ő semmi érdekességet nem talál az úgynevezett *romance*-ban, csakis a hiteles történetekben. S látjuk is, hogy az első kötetben, a regény bevezető fejezeteit a hitel látszatának megteremtésére áldozza, aprólékos megfigyelések, adatok légióját sorolja az eredetiség benyomásának felkeltésére. Tainetől Leavisig az irodalomtörténet Defoe puritanizmusával magyarázza regényeinek formáját: az olvasóközönség ízlésével. Ez a magyarázat azonban óhatatlanul arra a meggondolásra vezette Defoe 19. századi életíróit, hogy a valóságihitel erősítgetése merő ürügy, épp a kitalálás legjobb álcája – s mintegy ellenpontoszerűen hívja fel a figyelmet a sűrítésre, alakításra, a tényanyagtól való eltérésre. A *hiteles* Defoe-ról egyik viktoriánus biográfusa, William Lee, azt jegyezte meg, hogy „alkatilag képtelen volt az igazmondásra”. Másik életírója pedig, William Minto a „legnagyobb hazugnak” nevezte az angol irodalomban.

Egy évszázad múltán tehát úgy érezték Defoe-ról, hogy regényeinek mentegető, bizonygató, a valóság szépségét és egyeduralmát hirdető részeiben csupán az annyiszor leleplezett puritán képmutatás szólalt meg, hiszen kegyes frázisokkal álcázva éppoly „kitalált történetekkel” szórakoztatta olvasóit, mint a *romance*-szerzők, akiket nagy felhábo-

rodással, haraggal elítélt. Ezek szerint kétszeresen is kiszolgálta olvasói igényét – eleget tett a puritán szenteskedésnek s a művészet utáni rejtett vágyakozásnak; tényeket ígért, fikciót teremtett; ügyes csalással kerülte meg tételei következetes érvényesítését.

Tény és fantázia, valóság és képzelet ellentmondása azonban csak a késői korok számára tűnt feloldhatatlannak. Defoe, a 18. század elejének írója és gondolkodója nem érezte e két elem ellentétét. Éppoly őszintén hitt a tények költészetében, mint a költészet tényszerűségében, valósághitelében. Defoe nagy tette az, hogy a hétköznapi, társadalmi, emberi valóság költészetét fedezte fel, a mindennapok poézisét. Míg a *romance*-ok képzelt országok mesterkélt szépségű leírásában találták fel eszményüket – Defoe a munkában alkotást, a küzdelemben lírát, az élet folyamatában emelkedett pátoszt érzett meg. S ebben az irodalomtörténeti fordulatban nem művészet és író, hanem író és valóság viszonyának változását figyelhetjük meg.

Ideje megvilágítanunk, mit értett a 17. és 18. század fordulójának felvilágosult elméje a tényekhez való hűségen. Ha a kor gondolkodóinak szótárát vizsgáljuk, helyesebbnek látszik inkább a *tapasztaláshoz való hűségről* beszélnünk. Defoe egyik kitűnő kutatója, Ian Watt *A regény felemelkedése* című könyvében részletesen bemutatja, hogyan készítette elő az új műfajt az empirista filozófia tudományossága, hogyan ajándékozta meg az írókat a kutatás a tapasztalati megismerés lehetőségének élményével. Watt véleménye szerint a regény esztétikájának belső kiindulópontja azonos a karteziánus, majd locke-i és hume-i filozófiáéval: az igazság az egyén számára érzékei közvetítésével felfogható; az ismeret forrása a középkor kollektív egyházi tradíciójával szemben az egyes ember – és a megismerés tárgya is a különös, a partikuláris jelenség.

Defoe regényművésze főszereplőjeül gondosan mintázott egyént választ, s különös körülmények közé vezet. A viszonyt ábrázolja ember és környezet, ember és természet, ember és munka között. Defoe a regényen belül új hidat fedez fel ember és világ között: az egyéni tapasztalását, s ezzel az érzéki világ feltáratlan birodalmát avatja művészi tárggyá.

Feltáratlan – ez itt megint nemcsak az ismeretlent jelenti, hanem a tapasztalat által újonnan és frissen megnyilatkozó valóságot és a termé-

szettel kapcsolatba lépő embert. Az irodalom a regény megszületéséig épp a kapcsolat különös édességét, egyéni zamatát nem mutatta fel. Az epika egyéb formáiban ember és természet nem valamely egyedi kapcsolatban találtak egymásra, hanem a hagyomány, a vallás vagy mitológia által szentesített módon: konvenciók alapján. A regény megszüntette ezeket a konvenciókat: az élet alakulását lesi, látszatra formátlan hőmpolygését kíséri – s az egyén számára megnyilatkozó tapasztalat fényben villantja fel a megismerésre kínálkozó anyagot.

A *Robinson* anyag és egyén egymásra találásának költeménye – hű krónikája annak, ahogy egy szigetre vetődött hajótörött lépésről lépésre szelídíti meg a földet vetéssel, a kecskéket pásztori neveléssel, az agyagot a tűzzel, a fát és követ szerszámaival. A tapasztalás, a tárgyakkal való közvetlen kapcsolat létérdekként jelentkezik Robinson történetében – életét a felhalmozott tudás, a hajóról megóvott lőpor, szerszám menti meg; s a szigeten szerzett tapasztalat környezete urává avatja a hőst.

Robinson számára a tárgyi világ egzisztenciális jelentőségűvé emelkedik. Mohó kíváncsiságot, készenléletet olt a lelkébe: a megismerés elemi szükségletét – s az olvasó ebből a folytonos és csillapíthatatlan tettvágyból ismeri meg Robinsont.

Ralph Fox regénytörténete azt mondja, hogy a regényt az ember iránti fokozott érdeklődés szülte. Az első igazi regényből, a *Robinson Crusoe*-ból viszont azt is látjuk, hogy az új műfaj hőisének kíváncsisága folytonosan a tárgyi világra irányul: formálja környezetét, és a környezet formálja őt. A tapasztalás, az érzéki kapcsolat teremti ezt a kölcsönhatást, mely szinte szemünk előtt ad lelket a természetnek és objektív hitelt az emberi tudásnak. A világ a szüntelen tevékenységtől emberi jelleget nyer, mint a vadon, az elhagyott sziget, melyet Robinson lakályossá, civilizálttá kényelmesít – s az emberi lélek és gondolkodás megtelik a valóság csillogó képével. Az értelem behatol a dolgokba, s a dolgok a maguk képére alakítják az értelmet, szinte tükörszerű reflexzé a cselekvést. Érzékelés, gondolat és tett harmóniájának lehetősége tetszik fel a *Robinson Crusoe*-ban – ez az a forró pillanat, amikor költészet és valóság egyesül, s az élet költői fényben ragyog fel.

Defoe valósághitelének titkára itt bukkanhatunk rá. Az ő *tényszeretetének*, sokszor hangoztatott igazságszomjának belső alapja: a hit a valóságban, a megismerésben. A tényhitel és a művészi formálás látszólagos ellentétét ismeret és valóság hasonlatosságának, már-már azonos-

ságának írói átélése oldotta fel, illetőleg semmissé, észrevétlenné tette. Ha tehát Defoe meggyőződéssel hirdette regényei történetének igazságát – nem volt sem hazug, sem képmutató.

A későbbi korok literátorai azonban érthetően sejtettek ellentmondást „Dichtung und Wahrheit”, költészet és valóság között; s joggal válhatott szemükben gyanússá a kettő könnyed és természetes azonosítása. A kifejlett polgári kor bonyolult emberi körülményei között költészet és valóság közvetlen hasonlósága, belső rokonsága vagy épp azonosága aligha lehetséges. Ember és természet, ember és társadalom között a 19. században sohasem tetszik fel a robinsoni egyszerű, békés harmónia. Az egykor csillogó, vonzó tárgyi világ tulajdonviszonyok visszataszító arcát ölti; a boldogító tevékenységet a munkamegosztás apró és keserű, értelmetlen részfolyamatokra bontja. A művész pedig nem igenli az életet, mint Defoe, hanem bíráló álláspontra helyezkedik: kritikája egyszersmind a dolgokból és viszonyokból száműzött poézis nevében szól, mely csak távoli *magánvalóként* villan át a hétköznapok porrétegén. Ez a szépség csak a művészet „külön-kulcsaira” nyílik, a sűrítés, rendezés, kompozíció megannyi fortélyával tárható fel. Defoe-nak ez a magánvaló még *nekiünk-való*, érzékelhető, tapintható, átérthető szépségként csillog. A világban, a művésznek szinte csak a kezét kellett kinyújtania érte. A művészi megismerés Defoe számára ezért nem a kivételes – ihletett – pillanat gyümölcse, hanem állandó és folytonos kapcsolat a valósággal, mely szinte kínálkozik az ábrázolásra.

Defoe műve kivételes történelmi korszakban virágzott ki: az angol, klasszikus kapitalizmus hajnalán. A kor polgári tanúi e derengésben joggal láthatták az emberi megismerőképeség és felszabadult energia diadalát. Ez az energia földrészeket tárt fel, a termelés rejtett erőit gyümölcsöztette – nyílt jövő ígéretével kecsegtetett, sőt még árnyoldalait, fonákját is nyers, brutális őszinteséggel mutatta meg. E világ művészi lenyomatában, a *Robinson Crusoe*-ban így tükrözheti egy-két markáns és nyílt vonás az emberi és dologi viszonyokat: mert a valóságban is nyíltan, kendőzetlenül jelentkeztek a társadalmi és gazdasági törvények.

Ezt sejteti egyébként a regény másik formai sajátossága: az erős, szinte kizárólagos epikus jelleg, mely az emberi élet egészét fogja át, nem csupán egy-egy drámai pillanatát villantja fel. Defoe regényei memoárok: vallomásos formában, első személyben mondják el a hősök

sorsuk alakulását születéstől öregségig. Érdekessége itt mindig az egész pályának van, a görbének, a jellem önformálásának és útjának.

Ebből a szempontból érdekes a Defoe-művek kapcsolata a forrásokkal, melyekből tárgyukat merítik. Közismert, hogy Robinsont alakját Defoe egy Alexander Selkirk nevű skót tengerésztől mintázta, akit Juan Fernandez szigetéről 1711-ben négy és fél esztendei magányos számkivetetésből mentett meg Woodes Rogers kapitány. Selkirk később Bristolban telepedett le, ahol Defoe 1713-ban fordult meg – így lehetséges, hogy személyesen faggatta ki élményeiről. A tengerész szigetlakó esztendeit egyébként megmentője is leírta *Világkörüli utazás* című visszaemlékezésének egyik epizódjában; foglalkozott kalandjaival Richard Steele egyik esszéje is, sőt a Defoe írta *Robinson Crusoe*-val egy esztendőben egy *Robinson Crusoe élete és meglepő kalandjai* című munka is napvilágot látott William Taylor tollából.

A kutatók sok azonos mozzanatot mutattak ki a korábbi feldolgozások és Defoe-é között. De itt a különbség a döntő: a történet és téma megváltoztatásának módja és iránya. Defoe Selkirk-Robinson fogságát öt esztendő helyett közel huszonnyolcra nyújtja meg – hőse 1659-ben kerül a lakatlan szigetre és 1686 végén szabadul. Minderre kevés magyarázatul szolgál az a megfontolás, hogy Defoe a történet érdekességét akarta így növelni; hiszen épp sokat emlegetett valóságghűsége készítette volna a robinsoni magány időtartamának valószínűsítő kurtítására. Defoe azonban Selkirk sorsának epizódjából egy egész élet gazdag eseményeit bontja ki – bátran és bőkezűen bánik a regényidővel, hiszen minden apró eseményt jelentőssé tud növelni. Az esztendőkkel bővült, huszonnyolc évre duzzadt időt is csak epizódnak tekinti, és Robinsont gyerekkorának, kalózzal megesett kalandjának, braziliai letelepedésének, majd hazatérésének foglalatába helyezi azt.

Ha ezzel a defoe-i módszerrel szemben a későbbi angol biografikus vagy memoárregények időtechnikáját, forrásaikhoz való viszonyát vizsgáljuk, épp fordított művészi eljárást figyelhetünk meg. Fielding, Walter Scott vagy Dickens egy-egy emberi sors életanyagából csak epizódokat tud felhasználni; ezeket a részleteket, érdekes eseményeket elemzik, tárják fel mélyrehatóan. Defoe a forrásanyagot, a mintát extenzíven növeli, teljességét használja, sőt bővíti: dramatikus koncentráció helyett epikus szélességgel formál. A regényidőnek e hanyagul

nagyvonalú kezelése, a regényforma biografikus memoárjellege ismét csak a valósághoz való zavartalan, harmonikus viszonyról árulkodik. Olyan fölényes életismeretről, mely egy sors alakulásának lassú ritmusából minden részletet szinte kérkedő önkénnyel képes érdekessé és jellemzővé formálni.

A 18. század elejének kivételes pillanata eposzi hőst szült Robinsonból. A különös szigetlakó jellemében azonban nem csak vonzó és eszményi vonások rajzolódnak ki. Robinson Crusoe egyszersmind kalandor, a polgári kor zsákmányra, vagyonra szomjas képviselője.

Robinson Crusoe-t a családi házból a meggazdagodás vágya űzi el. Guineában, első tengeri útjai egyikén olcsó csecsebecségeket cserél aranyporra; hajótörést pedig rabszolgaszerező útján szenved. A kalózek fogságából Xury, a fiatal mór szabadítja ki – később azonban Robinson rabszolgának adja el élete megmentőjét, s lelkiismeretét csupán azzal nyugtatja meg, hogy szavát veszi az új gazdának: tíz esztendő múlva felszabadítja Xuryt.

Péntekkel bár emberségesen bánik, természetesnek érzi, hogy a második szó, melyet megtanít a vadembernek, ez: gazda. A szigetet tulajdonának tartja – a később odatelepülőket alattvalóinak, akikkel szerződést köt. Életében a jó és rossz jelenségeket úgy könyveli, mint a kereskedő a bevételt és kiadást; még istenéhez vagy a gondviseléshez is egyfajta „szerződéses” viszony fűzi.

Van tehát valami Robinsonban, amit Arnold Kettle találóan nevez „tipikus burzsoának”. A. L. Morton szerint eszméiben, ételteleiben, vallásosságában ez a polgári vonás még a társadalomtól távol, a magányban is erős. „Amire a szigeten rátalál, az pontosan az volt, amit otthagyt: korának nyüzsgő, polgári Angliája, melyet magával vitt és kiterjesztett az egész földkerekségre; a világ, amelyben a szorgalmas és gyakorlati ember mindig boldogul.”

A klasszikus közgazdaságtan képviselői – így Adam Smith – épp Robinson polgári vonásait tüntették fel egyetemesnek és örök érvényűnek: legfőképp magányában bizonyos természetes ősállapotot fedezett fel. Az irodalomtörténet-írás is jó ideig „robinzonád” címszó alatt a természetbe való visszavágyódás, az egyedüllét eszményét tartotta

számon – mintha Defoe a társadalomtól menekülő ember példáját alkotta volna meg Robinsonban.

A „reménytelenség szigetén” azonban felfedezhető az angol társadalmi viszonyok rajza. Az egyedüllétben Defoe nem valamely ősemberi magányt rajzolt meg, hanem kényszerű helyzetet, melyet Robinson társat szerezve küzd le. Hogy ez nem vágykép vagy eszményi helyzet, azt Defoe sokszor hangsúlyozza a *Robinson* további kötetekben és más munkáiban is. „A magány – írja – a nagyvárosban éppúgy osztályrészszerűen juthat, mint Arábia vagy Lybia sivatagaiban.” Másutt pedig egyenest rámutat ennek a magánynak az eredetére is. „Az ember könnyen egyedül marad a tömegben, a sok sietség és üzletelés közben.”

Nem a természeti, hanem a nagyvárosi magányos életérzés rajza tehát a robinsoni sziget; modern és nem ősi izolációt fejez ki. Marx megfigyelése szerint Robinson magányossága „a teljes kifejlődés felé haladó polgári társadalom előrevetítése”.

Defoe-nak már alapélménye a polgári magány. Egyik korai röpiratában vall róla olvasóinak: „Milyen egyedül is állok a világban, hiszen épp azok hagytak el, akiknek jó szolgálatot tettem. Én segítség nélkül és a magam szorgalmából küzdöttem le minden balszerencsém... s börtönben, megaláztatásban, mindenféle szerencsétlenségben kapcsolatok és barátok nélkül maradtam meg.”

A Robinson-élmény csírája ez. Defoe a társadalmat vadonnak látja, melyben az ember osztályrésze a magány, az elhagyatottság; bizalma is csak önmagában, saját erőfeszítéseinek sikerében lehet.

Ilyen értelemben fogta fel Defoe maga is allegóriaként a távoli sziget lakójának sorsát. A könyv harmadik folytatásában céloz is rá, hogy az egyszerű hajós történetében a saját életének példázatát rejtette el. „A *Robinson Crusoe kalandjai* egy olyan, leginkább bolyongásban, elhagyatottságban, sanyarú körülmények között huszonnyolc esztendeig telt élet teljes rajza, amelyben én éltem oly hosszú ideig életem csodái között, folytonos zivatarban, a legrosszabb fajta vadakkal és emberevőkkel harcolván, elmondhatatlanul meglepő véletlenek során... az erőszak és elnyomás, az igazságtalan szemrehányás, az emberi megvetés és ördögi támadások minden formájától szenvedve... számtalanszor emelkedtem és zuhantam vagyoni dolgokban, voltam nagyobb rabszolgaságban, mint a törököké, menekülésemet éppoly tökéletesen intéztem, akárcsak Xury és a csónak történetében; a tengeren is jutottam nyomorba; fel-

emelkedtem, majd elsüllyedtem ismét, többször egy emberélet során, mint bárki valaha is, akiről tudunk; gyakran szenvedtem hajótörést, noha inkább a szárazföldön, mint a tengeren; egyszerűen, nincs egyetlen körülmény sem a kitalált történetben, mely ne utalna megfelelően az igaz történetre.”

A megható vallomás inkább szorongó, mintsem eszményi magányélményről beszél. Defoe-nál a magány a létért folytatott harc alaphelyzeteként jelenik meg; képzeletében elhagyatottság és küzdelem asszociálódik; regényeiben Robinson, Moll Flanders, Roxana, Singleton kapitány magára marad a megélhetésért, biztonságért küzdve.

Harc és magány belső rokonításának érdekes következménye a *Robinsonban*, hogy Defoe semmit se ábrázol az egyedüllét természetes lelki következményeiből. Robinson nem felejt el beszélni; erkölcsi társadalmi erkölcs marad, alkalmas az emberi együttélésre; sőt tulajdonképpen a szigeten találja meg a lelki békéjét. Huszonnyolc esztendei rablás után érett bölcsességgel hagyja el szenvedései színhelyét.

A magány torzító, fojtó hatását Defoe nem rajzolja meg – s ez aligha magyarázható a kor pszichológiájának kezdetlegességével. Célzatosnak kell tartanunk azért is, mert Defoe számos forrása, s a korabeli robinzonádok, útleírások legtöbbször az elhagyatottság bizarr és érdekes klinikai eseteit ismerik és írják le. Az *Albert de Mandelslo kalandjai és bolyongásai* című könyv két szerencsétlen számkivetett sorsát is elbeszéli. Egy francia tengerész a Mauritius szigeten három esztendei magányos tartózkodás után darabokra hasította ruháit, és állatként tengette életét. A Szent Heléna szigetére vetődött hollandus pedig az egyedüllétől megtévelyedve halott tengerésztársa koporsóját ásta ki a földből, s ezen a lélekvesztőn vágott neki a tengernek és a biztos halálnak.

Defoe hőseit nem érik ilyen megrázkódtatások. Robinson, az előbbiekhöz hasonló helyzetben kiválasztja a legalkalmasabb fatörzset, csónakká vájja ki, s óvatosan hajókézik a part mentén. Amikor Robinson higgadt, tervszerű cselekvéseit szemléljük, nehezen is szabadulunk a benyomástól, hogy úgy viselkedik, mintha egy láthatatlan társadalom közegében élne, mely lépteit szemmel kíséri, s mellyel titkos úton-módon érintkezik.

Ha mélyebbre hatolunk az allegorikus mű példázatába, észre is vesszük, hogy az emberi világ valóban elküldte követeit Robinsonhoz: szerszámok, hordók, árbocrudak, ponyvák, élelmiszer és vetőmag for-

májában. Amit Robinson a hajóról megmentett: abban a „gondviselés” szinte egy egész társadalom fejlődésének és erőfeszítésének kincseit halmozta fel. Robinson a fejlett Anglia kultúrájának és civilizációjának segítségével építi ki szigetét; egy-egy szerszáma, ládája, mind csupa emlékeztető. Folytonosan utal arra a világra, melyből kalandjai kiszakították, s melyhez magányos küszködésében is ezer szállal kötődik.

Robinson munkájának leírása ettől és ezáltal lesz művésziileg, pszichológiailag érdekessé. Emberi viszonyok sejlenek fel minden fejsze-csapásában; az évszázados, megszokott mozdulatokon egzisztenciális jelentőségük dereng át; kristályos élességgel tetszik fel a munkafolyamatok minden mozzanatának értelme. Az emberi cselekedet közvetlen cselekményességgé alakul át az ábrázolásban – egy-egy köznapi tett eposzi fényben tündököl.

Nem véletlen azonban, hogy mindez olyan történetben csillan fel, melynek hőse kiszakadt a társadalom eleven viszonyaiból – s ahol e viszonyoknak csak távoli és absztrakt képe merül fel. Robinson használja és élvezzi egy modern gazdaság fejlett munkamegosztásának minden gyümölcsét – de ő maga szabad a munkamegosztás valamennyi átkától: ura az anyagnak, mestere a teljes tevékenységnek; nem dolgozik: alkot.

Eszményítésre itt bukkanunk Defoe-nál: abban a kegyes csalásban, ahogy Robinsont megajándékozza a társadalmi munka eredményeivel, ugyanakkor kiszakítja a társadalom élő viszonyaiból. De a *Robinson* éppenséggel nem a magányt eszményíti – hanem a munkát, az értelmes tevékenységet.

Utópia ez, de az utópiában helyreáll valami, amit a kapitalista társadalom viszonyai torzítottak el. Ha Robinson magányos is – magányának a munka nem oka, hanem gyógyszere: egyedüllétét a felszabadult és értelmes cselekvés küzdi le.

A *Robinson Crusoe*, mint minden remekmű, mondanivalójának új és új rétegeit tárja fel a változó korokban. Defoe regénye egyre gazdagabb lesz az időben. Nemcsak a múlt fényes pillanatának hőstét őrzi, hanem a kultúra eszményét is. A természetten győzedelmeskedő ember nagyszerű alakjává nőtt Robinson Crusoe, ahogy kecskebőr süvegében, puskájával a vállán, bizakodón néz a „reménytelenség szigetének” partjáról – a jövőndőbe.

A népszerű *Robinson Crusoe* írója elhagyatottan halt meg. Szülőhelyén, a londoni Cripplegate-ben temették el, a halotti bizonyítványon még a nevét is rosszul írták. Mindez éppen 1731-ben történt, mikor műve már óriási példányszámban járta Angliát.

És nem csak ez a műve. A *Robinson Crusoe* a kétszázkilencvenketedik volt abban a roppant könyvsorban, amelyet szerzője negyven év alatt írt meg. E rengeteg könyv – számos regény, pamflet, vers, vitairat, fantázia, útirajz, történelemkönyv, nevelési tanácsadó – azonban mind elhalványult a *Robinson* mögött.

Sőt Daniel Defoe nevét nemzedékek feledték el, noha nemzedékek őrizték meg legjobb művét – nem így van-e hát akkor rendjén? S vajon nem ez a népek legnagyobb tiszteletadása? Mert íme, élt egy művész, aki egyéniségét tökéletesen feloldotta művészetében.

Nagyszerű névtelenség az övé: a népdalok és népballadák alkotóinak jutott eddig csak ez a mindennél nagyobb, személytelen világhír. Érdemes-e hát feltárni a titkot, felmutatni egy nagyszerű művész közönséges emberi sorsát? Érdemes-e elmondani azt, amit két sivár évszám közé szorít be az irodalomtörténet? Mit ad ez cserébe a névtelen halhatatlanságért?

Sok mindent sejtet, hogy például máig sem sikerült kideríteni, mikor született a *Robinson Crusoe* szerzője. 1660-ban? 1661-ben? E bizonytalanságban pedig benne van, mint egy érdekes foglalatban, a kor képe is.

Hogyan is találhatták volna meg akár a legszorgosabb kutatók a Cripplegate St. Giles anyakönyvében James Foe gyertyaöntő fiának adatait az 1660 körüli zavaros időkből? A módos polgárapa az 1640-es angol forradalom pártján állott: hite az anglikán egyházi tanokkal szembeszálló disszenteréké volt.

1660-ban a trónra az a II. Károly került, akinek apját a forradalom végeztette ki; s a puritán prédikátorok szószékét a hivatalos államvalás hirdetői, az anglikán papok foglalták el. A restauráció üldözte a disszentereket, puritánokat. Egy disszenter gyermekének születési adatait nem mindig jegyezték fel ez időkből: Károly parlamentjei hozták sorra azokat a törvényeket, amelyek hét esztendei deportálást ígérnek mindazon személyeknek, akik a disszenterek gyülekezetét látogatják.

A restauráció nem jelentette az 1640 előtti állapotok visszaállítását. Kompromisszum volt: a forradalmi néptömegek tevékenységétől megriadt burzsoázia alkujja a puritányújló, a katolikusokkal rokonszenvező királlyal s a kapitalista módon gazdálkodó birtokos osztállyal. Ez az egyezkedés azonban a disszidentek – az államvallást el nem fogadók – vagy a kormánytól és királytól üldözöttek előtt nem tűnt fel még a forradalom részleges megőrzésének sem. Számukra ez az idő legalábbis kezdetben a bűné s a retteneté, tele szenvedéssel és megpróbáltatással.

1665-ben pestis tizedeli meg London lakosságát; halottas kocsik komor nyikorgása veri fel az utcát; alig van család, amelynek ne lenne halottja. A fertőzött házakon óriási vörös kereszt riasztja el a közeledőket: az országutakat ellepi a menekülő lakosság.

Akad-e disszenter, aki nem Isten büntetésére gondolt ekkor? Maga Defoe, még hatvan esztendővel később is céloz rá, hogy a királyi család bűneiért érte a dögvész csapása Londont.

Alig múlt el a pestis – Londonban óriási tűzvész ütött ki, öt nap alatt tizenháromezer házat nyelt el a láng, olyan tűz volt ez, „amelyet nem ismert Európa, mióta Néró felgyújtotta Rómát, lerombolta az egész várost, a Tower-tól a Temple-ig...” (Macaulay).

E bajok nem sújtották Daniel családját, mintha őket is – akárcsak Robinsont – a gondviselés hatalma őrizte volna. A fertőzés góca pedig épp a St. Giles; s a lángok is már a házuk közelében lobogtak. Körülöttek százak hulltak el a legszörnyűbb módon. Defoe írta le később alakjukat; a fájdalomában megtévelyült anyát, aki nem vette észre, hogy leánya meghalt mellette; s azt az embert, akit álmában véletlen folytán a halottaskocsira raktak; a családot, amely lőporral robbantotta fel a fertőzött ház órét.

Defoe apja azonban a vallását és városát ért sok szerencsétlenség után egyre módosabb, tehetősebb lett. Gyertyaöntőből mészáros – s ezt a szerencséjét, mint egy életrajzíró epésen jegyzi meg, az üzleti vetélytársak tönkremenésének, mások szerencsétlenségének köszönhetette.

A középosztály, a kereskedők és iparosok gazdagodása nem kivételes eset. A restauráció idején a burzsoázia ereje nőttön-nőtt – persze elsősorban az *haute finance*-é, a nagyburzsoáziáé. Ám még a disszenter kereskedő és iparos is gyarapodott.

A kereskedő általában valamely vallási szekta híve volt, már csak azért is, mert portékájának nagyobb piacot akart, s ezt a nagyobb piacot

csak egy új, a feudalizmus régi nyúgeitől teljesen megszabadított állam tudta biztosítani. A dissenter pedig kereskedőnek ment, mert állami hivatalt nem vállalhatott, lelkszeit üldözték, a gyülekezetek szervezésétől eltiltották.

Az ifjú Daniel is kereskedő lett – miután a sanyarú prédikatori pályához semmi kedvet nem mutatott. Már gyerekkorában is unta az otthoni szigorú vallásos nevelést. Igaz, papnak készült – minthogy Oxfordba és Cambridge-be dissenterként nem mehetett; ám olyan iskolába járt, ahol inkább gyakorlati képzéshez, mint teológiai tudáshoz juthatott. Az ifjú történelmet, földrajzot tanult a puritánok fiait nevelő iskolában, továbbá modern nyelveket.

Daniel fiatal koráról kevés legenda maradt fenn; a máig élőkől viszont nyilvánvalóan kitetszik, hogy szabadosságra hajlamos, a csavargást s a kötetlenséget kedvelő jellem lehetett. Jól érezhette magát egy bizonyos Mr. Lodwiek üzletében, ahol inasidejét töltötte. Lodwiek rőfös volt, vagy harisnyaárus – nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy Daniel egy életre a kereskedés szerelmese lett; hetvenesztendős koráig az adás-vétel maradt napjainak gyönyörűsége.

Mire pedig önálló kereskedő lett, úgy 1683–84 táján, már le is veti szögletes dissenter-szokásait; a restaurációs London piperkőc stílusához alkalmazkodik. Még állítólag párbajozott is – s a legjobb úton haladt afelé, hogy tekintélyes, jómódú polgárrá váljék. Hirtelenjében, huszonegy éves fővel meg is házasodik. Puritán kereskedő leányát veszi el, akinek hozománya természetesen előrelendítette Daniel üzleti pályáját, amelyet közvetítő ügyletekkel, hálósapkák, harisnyák, kesztyűk eladásával, borbekötéssel oly ügyesen kezdett el.

A szemfüles kereskedő ekkor szerezte meg nagy életismeretét; bejárta az egész országot, Spanyolországban, Párizsban és Normandiában is megfordult.

A sorsát ekként jól rendező, a középosztály becsült tagjává emelkedő Daniel azonban nyughatatlan és becsvágyó volt; politikával már serdülőkorában foglalkozott; s ha puritán szívét el is rejtette a divatos restauráció korabeli ruhák mögött, a puritán szabadságeszmények hívó szavára mindig kész volt csatasorba állni. 1685 júniusában, épp Dorsetben utazgatott, amikor alkalma is nyílt rá. Hozzá is eljutott annak a felkelésnek a híre, amelynek kék zászlaját Monmouth hercege bontotta ki Lyme Regis partjain.

Monmouth fattyúja volt az elhunyt uralkodónak. A herceg – „akinek törvénytelenége éppen annyira biztos volt, mint amennyire Károly apasága kétes” – három hajóval szállt partra, de hamarosan tizenötezer embert állított maga mellé. A somerseti szövőmunkások és parasztok sereglettek csapatába; ők is tartottak ki mellette az utolsó pillanatig.

Defoe, amikor a hírt vette, maga is lóra ült, s beállt a felkelők közé. Mi volt a szerepe, nem tudhatni. Mégis pusztán a csatlakozásából sok minden kiderül. Beszédes adat, hogy olyan trónkövetelőhöz szegődött, aki felhívásában a puritánok védőjének állította magát, aki a jelenlegi uralkodót gyilkossággal, csalással, trónbitorlással vádolta, s akiben az elnyomott nép álma öltött testet.

Defoe szerepe nem volt jelentős; talán ez mentette meg az életét. Monmouth felkelését, kezdeti sikerei ellenére is, gyorsan elfojtották; a trónkövetelő hadseregét a király reguláris csapatai szétverték. A pünkösd királyságra olyan véres megtorlás következett, amelynél bestiálisabbat keveset tart számon az angol történelem. Jeffreys bíró futószalagon tárgyalta az elfogott felkelők ügyeit. A győzelem után nyomban Dorchesterbe utazott – a felkelés főfészkebe – és hetvennégy embert akasztatott fel, kétszázkilencvenkettőt pedig halálra ítélt. „Minden ponton, ahol két út találkozott, minden piactéren, minden olyan faluban, amely katonákkal látta el Monmouth-t – írja Macaulay –, megvasalt testeket csapkodott a szél, vagy karóra szúrt fejek és végtagok borzasztották el az utast.” A legfőbb vérbíró így büszkélkedett: „A presbiteriánusok szagát negyven mérföldről is megérezem”, s elég volt csak egy puritán vádlottra találnia, az ítélet máris halál volt.

Defoe-nak is el kellett bujdosnia, még ha a felkelésben nem is tett szert megbánandó érdemekre. A megtorlási láz csillapodtat kellett megvárnia, s máris könnyű volt visszavedlenie felkelőből kereskedővé. Majd amikor a nyereszkesedésre éhesebb új burzsoázia felmondta az 1660-as szövetséget, és egyezsége alkalmasabb társat keresett a katolikus s maradi II. Jakabnál – amikor tehát ügyes mesterkedéssel meg ravasz cselekedéssel átjászották Jakab koronáját a holland Orániai Vilmosnak, s győzött az úgynevezett „dicsőséges” forradalom –, Defoe-nak alkalma nyílt a közéleti, politikai szereplésre, osztálya és a maga érdekeinek képviselőjére.

A burzsoázia „klasszikus” szabadságának korát Vilmos érkezése nyitotta meg. Persze az angolul alig beszélő uralkodótól ekkor már nem

függött annyi, mint királyi elődeitől. A parlament Vilmost és feleségét, Máriát úgy hívta meg a trónra, hogy nyomban feltételeket szabott. A *Bill of Rights*-ban – a kompromisszum alapokmányában – lényegében megkötötte a monarcha kezét. Le kellett mondania a hadsereg és a végrehajtó hatalom ellenőrzéséről és köteleznie magát a parlament háromévenkénti összehívására.

A „dicsőséges” forradalom tehát ismét alku volt, csak épp kedvezőbb alku a burzsoázia számára, mint az 1660-as.

Azt hihetnénk, hogy Vilmos uralmával Defoe viszontagságai végére értek. Kereskedő egy kereskedőkre építő államban; az új rend fia egy új rendben – pályájának felfelé kellene ívelnie.

Elég-e hát, ha e képzelgések cáfolatául csupán annyit mondunk, hogy szerencséje forgandó volt, s hol királyok barátjaként, hol bujkáló, tönkrement üzletemberként, hol különböző kormányok kémeként, majd meg más pártok titkos ügynökeként tűnik fel? Elég-e csak annyit említenünk, hogy élete szép nyitánya után börtönben is ült? A deportálás veszélye fenyegette, nyomorúságának kalandjaival a világhíró Robinson se vetekedhet...

Ráadásul nem negyvenéves korában körözték először! A Monmouth-felkelést megtorló katonák elől még könnyű volt menekülnie – nehezebb azonban hitelezőinek karmából. Defoe már a „dicsőséges” forradalom után három évvel tönkrement, vállalkozásai becsődöltek, ő maga elbujdosott. Ezért pedig halálbüntetés járt. London egyik védett helyén húzta meg magát, tolvajok, kerítők, szajhák és züllött adósok között; majd vidékre ment, s ott tartózkodott egészen addig, míg felesége kiegyezett a hitelezőkkel. Defoe harminchárom esztendőskorában újrakezdhetette szívós küzdelmét a középosztálybeli létért.

Egy ideig ismét „fent volt” – sőt elérkezett kereskedői és politikusi pályája tetőpontjára. A királyt a forradalmi puritánok méltatlan utódai, a whig párttal alakult polgári osztály képviselői vették körül – Defoe barátai –, így neki is hamarost megnyílt az út a királyi palotába. Hiszen nem egyszerűen üzletember volt, 1691-ben már verses gúnyirata is jelent meg. Bemutatták a királynénak is, sőt kormányfizette álláshoz jutott; közben téglá- és cserépüzemet alapított Tilburyben, ahol mintegy száz munkácsoládott foglalkoztatott. Nemsokára pedig elérkezett az az idő is, amikor tollát közvetlenül a király szolgálatába állíthatta.

A század fordulóján Vilmos politikáját a forradalomellenes *cavalier*ekből belső ellenzékké alakult tory párt gátolta és bénította – Defoe azonban számos röpiratban a népszerűtlen király pártjára állt; majd az ő érdekében írta meg egyik leghíresebb szatírját, *A tósgyökeres angol* című verses művét. Később pedig tizenhat tekintélyes polgár kíséretében az akkor tory többségű parlamentbe személyesen vonult be, hogy egy petícióval a Vilmos szándékai szerint fontos franciaországi háború kirobantására kényszerítse a képviselőket.

Maga büszkélkedett el vele, s ezért némi kételkedéssel is kell fogadni, hogy a királyhoz bensőbb barátság fűzte. Az azonban kétségtelen, hogy számos röpiratban közvetlenül támogatta az uralkodót; némi lazább kapcsolat okvetlenül fennállott közöttük... Defoe vesztére. Egy évre a Vilmost védő verses szatíra után meghalt a király, s neki egy pápista, puritánellenes, torykedvelő királynőre kellett volna éljent kiáltania. Defoe azonban megrettent a sejtethető vallási üldözésektől, a politika várható fordulataitól – így ismét a régi királyról írta egyik versét, természetesen a királynőt akarván befolyásolni. Majd amikor a királynő s a tory-urak szigorították a disszidentekkel szembeni türelmes törvényeket és gyakorlatot, ő kegyetlen paródiát bocsátott közzé. Noha névtelenül, mint legtöbb munkáját, s ebben a rideg tory és katolikus vallásüldözőket állította pellengérré.

Ugyanez év júliusában azonban (e pamfletje eredményeképpen) őt állították háromszor is az igazi pellengérré, röpiratának példányait pedig a hóhér égette el. A kormány azonban nem érte el a célját: nem tudta elnyomni Defoe személyének s elveinek népszerűségét. Pedig a pellengérré állítás ekkortájt szinte egyenértékű volt a halálos ítélettel – kevesen menekültek meg a bémész nézősereg kegyetlenségétől. Defoe esetében azonban a tömeg megélt a rabot, aki a börtönben már előkészítette a *Himnusz a pellengérhez* című újabb gyilkos szatírját, s ezt ügyesen a szomszédos utcákon osztogattatott, míg ő a szegyenpadon ülve bizonyára élvezte újabb sikerét.

Börtönbüntetésének időtartamát azonban az ítélet szerint őfelsége kegye határozta meg, s ha a Newgate tömlöcében kedvezőbb elbírálásban részesült is, mint a halálra ítélt csirkeolvajok vagy az odagyűjtött szajhák legtöbbször, ha első gyűjteményes kötetét a fegyházban állította is össze: jöjjön felől a legteljesebb kétségben és kétségbeesésben lehetett.

A kormány azonban – az ő megalázkodására s egyes politikusok praktikájára – szabadon engedte Defoe-t. Robert Harley, ez az okos és ravasz politikus járt közben az érdekében – s Defoe minden feltételt elfogadott. Ekkor Defoe-nak már hét gyermeke volt.

1704–05-ben Defoe Anglia különböző vidékein vándorolt. Egy-egy városból pedig rövidebb-hosszabb leveleket küldött szabadítójának, a tory Harleynek. Tewksburyből például a következő sommás jelentést: „Csendes, részeges kereskedőváros, whig polgármesterrel, s minden rendben.” Egy másik: „Remélem, felvidítottam a keleti vidékek bigottságáról szóló történetekkel.” Végül: „Én az ön igaz kémjeként jártam el.”

1706-ban Skóciába utazott – saját szavai szerint – „titkos megbízással”, s komoly része volt a két állam, Anglia és Skócia uniójának létrehozásában. Hat héttel azután, hogy útjáról visszatért, pártfogója, Harley megbukott.

Harley szolgálatából a következő miniszter, Godolphin szolgálatába lépett – újra Skóciában. Amikor Godolphin is megbukott, s ismét Harley uralma következett, Defoe már a letűnő politikus bukása előtt egy hónappal tárgyalt leendő gazdájával.

Így volt ez 1714-ig, Anna királynő haláláig. Defoe ekkor ismét a trónutódlás kérdésével foglalkozott egy ironikus pamfletben – ezt pedig, nagyszerű iróniáját tökéletesen félreértve, szavát szó szerint véve, épp azok vették zokon, akik az új királlyal, a hannoveri I. Györggyel jutottak uralomra: a whigek, Defoe régi barátai. Árulónak tartották, és letartóztatták – Defoe életében azonban legalább egy miniszter mindig akadt, hogy megmentse őt...

Kiszabadult. A kiszabadulásban azonban nincs köszönet. Most torynak álcázva kellett egy tory lapnál dolgoznia, hogy mintegy belülről vegye élet a túlzott ellenzékiiségnek. S ezt a robotot – bárhogy lázadozott is ellene – majd tíz évig végezte. „Engem, uram – panaszkodik egy levelében –, ilyen célokért pápisták, jakobiták s a bőszt tory oligarchák közé helyeztek... akiket igaz lelkemből utálok.”

Kissé visszavonulni a politika viszontagságaitól, ha rövid időre is, csak 1719 táján lett alkalma. Ekkor házat vett Stoke Newingtonban, hatalmas könyvtárat gyűjtött, nagy kedvteléssel művelte kertjét. Ezen

otthoni foglalatosságok közben – pusztuló szervezettel, amelyet egy gutaütés és a köszvény kínozott – évente akár három igaz történetet is írt. Tette ezt 1719-től a hatvanhoz közel, szinte pusztán pénzkeresés céljából. Öt esztendő alatt, jó néhány öles pamflet és könyv szünetében. Közülük a *Moll Flanders* és a *Singleton kapitány* remekmű, egyikük pedig a világhírű *Robinson Crusoe*.

Defoe életéből csak néhány epizódot ölel fel az iménti vázlat. Azt a gyanút azonban, úgy hisszük, okvetlen felkelti, vajon nem különös viselt dolgai miatt feledjük el oly gyakran személyét művei mögé idézni?

Valóban, mintha a szemérem tiltaná a nagy művész szennyesének kitergegetését. Viszont megengedhető-e, hogy csak a hősökéről és a makulátlan férfiakról írjon az irodalomtörténet? (Vannak egyáltalán ilyenek?) Csak akkor fedje fel az élet és a mű kapcsolatát, ha ez a nyárspolgári ízlés szabályainak is tökéletesen megfelel?

Mindenesetre érthető a zavar, amely oly gyakran figyelhető meg Defoe életíróinál: milyen erkölcsi normák szerint is ítélik meg ezt a géniuszt? Elegendő-e, ha önmagához mérjük?

Defoe személyiségének helyes megítéléséhez alighanem azok járnak legközelebb, akik nem merev morális tételekkel mérik őt, hanem korából és körülményeiből igyekeznek megérteni első pillanatra magyarázhatatlannak tetsző cselekedeteit.

Életrajzából valóban megismerhetni a kort: nagyszerűségét, nyomását, kényszerét, szabadságát. Nem véletlen, hogy két tekintélyes angol történész – például G. M. Trevelyan – ezt az időszakot „Defoe kora” címszó alatt tárgyalja. A kor megismerhető Defoe-ból – s Defoe megérthető a korból.

A világtörténelem egyik legbrutálisabb folyamatának – az *eredeti tőkehalmozásnak* tanúja s aktív részese Daniel Defoe. S hogy e hűvös definíció mit takar? A parasztok megfosztását a földtől, a földönfutók rettenetes pusztulásának történetét, éhínségeket, kiszolgáltatottságot – ugyanakkor pedig a vagyont, a föld kevesek kezében való felhalmozódását. E történelmi folyamat véres harcokban, gyarmati terjeszkedésben, polgárháborúban, a régi erkölcsi normák felbomlásában, a társadalom folytonos mozgásának közepette ment végbe.

Ami az erkölcsök hirtelen és gyors változását illeti, arra Trevelyan hoz szemléltető példát. Azelőtt – utal vissza a régi időkre – a közösségi föld s az ugar bekerítése (tehát földesúri elrablása) *társadalmi bűn* volt. Defoe korában – *társadalmi kötelesség* lett.

Ennek nyomán szinte jogosnak látszik Defoe egyik modern életírójának, Francis Watsonnak érvelése a Crusoe szerzője mellett. Kortársai se voltak különbek, mondja Watson.

S valóban: alig tudunk íróról, aki ne adta volna alkalmanként hol a toryknak, hol a whigeknek bérbe a tollát. Swift, a nagy erkölcsbíró vajon nem ezt tette? Nem volt-e ő is Harley tollnoka? Pope? És később a nagyszerű Fielding?

Ha a személyes kiszolgáltatottságot is számba vesszük, ez már elégséges mentségnek látszik Defoe számára. Az „igazi mentség” azonban mégsem ez. Amikor a társadalmi viszonyokban keressük Defoe magatartásának nyitját, nem elégedhetünk meg azzal, hogy a kor bűneire háritunk mindent. Inkább a „bűnös kor” belső természetrajzát kell felfednünk. Ezt sejtí meg két 20. századi irodalomtörténész, A. L. Morton és Brian Fitzgerald, amikor Defoe-ról szólván a gyakori köpönyegforgatás egyik okát az akkori pártharcok természetében keresik.

Érdekes könyvében (*The Moral Utopia*) Morton arra a kényszerválasztásra utal, amely előtt a közéleti emberek álltak. Vagy a whigekhez, vagy a torykhoz lehetett csupán csatlakozniuk, ha a politika fő áramában s a nyilvánosság előtt akarták harcukat vívni.

A whig és tory párt pedig nem különbözött gyökeresen egymástól. Csupán árnyalatnyi és taktikai különbségek mutatkoztak közöttük, s mint Marx megjegyzi egy helyütt, a „torykhoz hasonlóan a whigek is Nagy-Britannia nagy földbirtokainak egy részét képviselik. A whigek pártjának magvát éppen Anglia legősibb és legbüszkébb földbirtokosai alkotják”.

Ha mármost a színezetek különbségét keressük – a toryk jobbra a kereskedelmi gondolkodású arisztokráciából toborzódtak, míg a whigek az arisztokratikus kereskedőosztályból. Az 1689-es forradalom azonban épp e két társadalmi erő – igaz, konfliktusteli – osztályalkuja volt.

Ez a megvilágítás Defoe-nak felmentést nem ad, de sokat megmagyaráz. Hiszen ha eddig Defoe pálfordulásaiban elvek árulását láttuk, erre most már alig gyanakodhatunk. A két árnyalat szövetsége s belső vitája szötte át azt a vilmosi uralmat, amelynek Defoe oly nagy rajongója volt, s mindkét párt ugyanegy társadalmi fejlődés útját egyengette.

Amit viszont Defoe szomorú és hányatott élete során erkölcsi téren elvesztett, azt végső soron valahogy meg is nyerte. Nem csak életismeretben, nem csak az aprólékos tudásban, s nem csak abban, hogy tökéletesen ismerte a nyomor és a szegénység, a kiszolgáltatottság és elesettség természetrajzát.

Ha Defoe „követel” rovatában némely szennyes tevékenység áll is, a „tartozik” alatt könnyű erkölcsi erényeket is találni.

Defoe a társadalmi harc morálját tudta magáénak: az életért és a megélhetésért való küzdelem erkölcsét. S hogy ebben van heroizmus és számos felemelő, elnézést és megértést követelő mozzanat, azt épp ő bizonyította be két remekművében, a *Robinson Crusoe*-ban és a *Moll Flanders*-ben.

Defoe nyíltan utal rá a *Robinson* egyik fejezetében, hogy a történet voltaképp saját életének allegóriája.

Robinson jellegzetes középosztályi családból indul el világ körüli útjára – akárcsak Defoe. Angliában száll hajóra – s az ismeretlen szigeten is lényegileg Angliába jut el, állapítja meg találóan egyik 1943-as tanulmányában A. L. Morton.

Valóban: ha a Karibi-szigetek és az Antillák éghajlata különbözik is a ködös Londonétól, az élet törvényei itt is ugyanazok. A mindennapi kenyérért, a húsért, az elemi szükségletekért Robinson a két kezével, magányosan küzd meg – harc és magány az a két mozzanat, amely az alapvető hasonlatosságot jelzi.

Robinson tanyája a „reménytelenség szigete”, akárcsak Defoe Londonja. Ő éppúgy uralkodója és foglya, mint ahogy alkotója volt egész életében. Az egyszerű tengerész, amint embertől elhagyottan küzd a szigeten, jelképpé nő: annak a magányos harcnak a szimbólumává, amelyet a londoni számkivetettek vívtak balsorsukkal.

Defoe a robinsoni magány rajzában egy szinte természeti törvényként működő társadalmi erőt jelenít meg a jövődőlés zsenialitásával. Ez az egyedüllét már-már a modern kor egyénét villantja fel, annak elhagyatottságát, önmagára utaltságát. S ha a későbbi korok emberei oly gyakran ismertek magukra Robinsonban, ha figuráját a vándor Odüsszeusz mellé helyezték, ez nem utolsósorban azért volt, mert Defoe egy nagy históriai korszak legkínzóbb emberi problémáját érinti *in statu nascendi*: a magányét, a létért való farkasküzdelemét.

Maga Defoe azonban a *Robinson Crusoe*-ban egy férfi szenvedéseinek történetét rajzolta meg. Nem idealizálja a magányt: átkait és félelmeit mutatta be. Nem az egyedüllétet, hanem az emberi harcot eszményítette, Robinson küzdelmét az életért s a fennmaradásért, a társak szerzéséért, a hazatérésért.

Ennyi a közös Robinson és Defoe jellemében, erkölcsében: a heroizmus, a legyőzhetetlenség, a kitartó energia. Közös az a mindennapi szükséghez idomított mély és őszinte vallásosság is, amely a lelkiismeret megnyugtatására szolgál; közös a józanság és a bölcs számítás fontolgató nyugalma.

Mégis, szárazföldön, fehér emberevők között elsüllyedni – amint az Defoe osztályrésze volt – nehezebb sors, mint a szigeti magány. A társadalmon belüli kiszolgáltatottság nagyobb próba elé állítja a férfit, mint a természet akárhány csapása. A „reménytelenség szigetén” a jellem és az ember valamennyi képessége zavartalanul bomlik ki. A londoni szigeten: a robinsoni heroizmusnak nemcsak gyönyörű színe, hanem a visszája is látszik; a győzelmes harcok árnyékában a nyomor, a fel nem emelkedés, továbbá az alságos, felemás, kizsákmányolásra alapuló morál.

A Robinson így bizonyos mértékig utópia is, egy haladó illúzió epózi, ellentmondásoktól mentes ábrázolása. A polgárság hősköteménye. Mintha csak a modern történelemben egyetlen pillanat lett volna – 1719 –, amikor a heroikus polgári eszmény nem bizonyult naivnak; a Robinson a polgárság hiteles hősköteménye.

Az angol forradalom, ha másodpercekre is, de megteremtette a nagy epikus költészet feltételeit. Az új világ szabadnak látszik, s e szabadságharc mélyen átélt poézise épp a hódító, gyarmatosító új Odüsszeusz alakjában ölt testet. Az új Odüsszeia pedig nem a kalandok, hanem a munka hősköteménye; s igazán poétikus eseményei nem egy Nauszikaával való találkozásból, hanem egy balta kifaragásából sarjadnak.

Defoe újmódi eposza egy sziget megművelésének kezdetét mondja el; s nem ölel fel széles, társadalmi képet. S ez nem is lehet másként. Robinson hősi arcvonásainak kimunkálásához bizonyos elvonatkoztatás okvetlenül szükséges. Robinson a szigeten úttörő és hősosz, Londonban viszont Defoe fonák sorsára jutna. Az allegorikus ábrázolás, a történetnek egy lakatlan szigetre helyezése ezért volt feltétlen művészi parancs. Akhilleusz sebezhető pontjai csak e szigeten nem látszanak. A korabeli angol polgár életében annál inkább.

Moll Flanders

„Életem folyása negyven éven át az elvetemültség, szajhálkodás, paráznság, vérfertőzés, hazudozás, tolvajlás rettenetes összetétele volt” – vallja magáról Defoe másik nagy regényének hősnője, Moll Flanders.

Ezt a regényt 1722-ben bocsátotta útjára szerzője, s benne mintha egy „ellen-Robinson” arcvonásait rajzolná ki. A puritán, középosztálybeli, tisztességes hajóssal szemben egy tömlöcben született börtöntöltelékkel találkozunk a regényben, a legügyesebb női házasságszédelgővel, akit valaha lefestettek. Moll Flanders előkelő családnál nevelkedik; a gazda egyik fiának szeretője lesz – s a másik fiúhoz megy feleségül. Ez a kisebb história azonban az igazi tragédia főpróbája csupán. Egyik következő kalandjában véletlen folytán saját testvérének felesége lesz, így utazik a virginiai gyarmatokra. Amikor megtudja, milyen szörnyű bűnt követett el, visszahajózik Angliába, egy jómódú házassemberrel szűri össze a levet; később egy magát írországi nemesnek hazudó útonállóhoz megy nőül, de már akkor, amikor egy tiszt banktisztviselőnek házasságot ígért. Útonálló férjét elhagyva hozzá is megy a banktisztviselőhöz, ennek halála után tolvajlásra adja magát, börtönbe jut, alig menekszik meg az akasztófa alól...

Mindez csak sommás kivonata Moll Flanders fordulatokban nem szűkölködő történetének. Az egész mű még számos erkölcstelen és bűnös esetet ír le aprólékos részletességgel, defoe-i tárgyilagossággal. Mintha nem is a *Robinson* szerzője vetette volna papírra: az írásmódor közös jegyein kívül a két regényben látszatra nem is találunk hasonló-ságot. A *Robinson* az akkortájt divatos útleírások példája nyomán szü-

letett. A *Moll Flanders* pedig kétségkívül a pikareszk regény hagyományait követi; annak a laza szövésű kalandsorozat-típusnak mintájára készült, amely a nevét is központi hősről, a csavargóról kapta.

Vegyük azonban tüzetesebben szemügyre a két hőst, a két történetet, a két regénytípust – s akkor egyszeriben lenyűgöz a két téma és a két világ hasonlósága.

Moll Flanders, a csavargó éppúgy a „reménytelenség szigetére” vetődött, mint Robinson. Magányos, egyedülálló nő, önmagára, saját erejére utalt, a társadalom számkivetettje. S még céljai is azonosak a tengeri hajóséval: a középosztálybeli jólét és biztonság álma lebeg előtte. Folytonos házassági próbálkozásaival csupán révbe akar jutni; rablásaival némi vagyont és biztos megélhetést szerezni.

Az a történelmi folyamat, amely a polgárságot győzelmes Robinsonná formálta, Moll Flanders sorsában mutatja meg visszáját. A gazdasági változás a gyarmatosítók százeit és földönfutók, pauperek, bizonytalan egzisztenciák, nyomorultak ezreit termelte. S hogy kiből lett kincseket szerző hajós, s kiből *picaro*, azt gyakran a véletlen döntötte el.

Defoe zsenialitása épp az, hogy a két típust rokon vonásokkal ruházza fel: az ő Robinsonja nem született hős, Moll Flanderse nem eredendő bűnös. „Ha történetesen egy rendes, jó férjjel találkoztam volna – mondhatja Moll Flanders joggal –, olyan hűséges felesége lettem volna, mintha maga az erény formált volna. És ha másmilyen lettem, ez csak azért volt, mert a bűn mindig benyitott, éspedig a szükség ajtaján, nem pedig a hajlam ajtaján.”

Ez is allegória, ha Defoe nem is céloz rá külön. Vajon nem arra a hatalmas kényszerre utalnak ezek a sorok – s az egész regény is –, amely Defoe-t csaló vállalkozásokba, áruló politizálásba készítette? Nem hangsúlyoz-e mindez oly tökéletesen egybe Defoe egyik cikkének vallomásával: „Kérlek, uraim, túl korán ne dicsekedjete becsületekkel, még nem próbált meg benneteket a nyomorúság és szerencsétlenség, magatok se tudhatjátok, milyenek vagytok... Az emberek kenyérért rabolnak, az asszonyok kenyérért szajhálkodnak: s a szükség a bűn szülője.”

Moll Flanders, miként Defoe, az új társadalom kiismerhetetlen és szövevényes morális konfliktusával találja szemben magát. A körülmények az embereket aljasságok elkövetésére kényszerítik – ezeket az aljasságokat azonban a sanyarú helyzet s a kiszolgáltatottság magyarázza, de egészében nem igazolja.

A regényben, akár saját életében, ezeket az ellentmondásokat nem tudhatta feloldani. Igazi polgárként csupán addig juthatott el, hogy minden hitét a vallásos megbánás üdvébe veti. Nincs az a gaztett, amely alól ez a puritán morál ne oldozna fel – s alig található Defoe-hős, aki kicsapongásai s elvetemültségei után ne a vallás lelki békéjére találna rá.

Ez a vallásos megnyugvás azonban rendszerint csak akkor támad fel Defoe hőseiben – Moll Flandersben is –, ha a megtérésre és őszinte bűntudatra mintegy valóságos (értsd: anyagi) lehetőségek nyílnak.

Defoe kegyetlen világossággal hirdette: „Az ember nem azért gazdag, mert becsületes, hanem becsületes, mert gazdag.”

Ezt a jólétből fakadó becsületet Defoe méltányolja – mégis gyakran kétli, vajon igazán mély és teljes-e ez a tisztesség? Moll Flanderst például sokszor mutatja be alázatos bűnbánatban; de ezzel párhuzamosan azt is világosan felfedi, hogy Moll éppúgy vélt vagy valóságos érdekből vezekel, mint ahogy érdekből bűnözik.

A defoe-i világszemlélet azonban ismer ennél a jámborságnál magasabb rendű erkölcsi kategóriát is: az életért való küzdelem hősiességét. Defoe-nál akár a természettel, akár a társadalommal vívja valaki a harcot, hősi színekben tündököl. Még akkor is, ha e küzdelem színhelye a börtön, s formája a rablás. Aki olvasta a *Moll Flanderst*, érzi és tudja, mennyi heroizmussal, törhetetlenséggel, tántoríthatatlan akaraterővel ruházta fel hősnőjét Defoe, mennyire felmagasztosította a szajhaságban forgolódo asszonyt, milyen együtt érző rokonszenvvel mintázta alakját.

A cselekményformálásból persze első pillanatra világos, hogy ezt a hősiességet Defoe nem látja ellentmondás nélkül valónak. Sőt épp ezt ábrázolja, amikor a Moll Flanders-i lelki nagyságot egy szajhává kényszerülő nőalakban jeleníti meg. A különös diszharmoniót lelki tulajdonságok, szándék, indíték és a tettek között az akkori valóság termelte ki – s Defoe hűséggel vetítette a bonyolult, egymást tagadó élet-tényeket.

Nem véletlen, hogy voltak olvasók, akik *Moll Flanderst* „áldottnak” nevezték. Hiszen sokaknak az ő példája mutatta szinte az egyetlen utat önigazolásra és menekésre.

A két regény elemzése nyomán talán már világos, mi az a nagy rejtély, amelynek megoldását Defoe életében és műveiben egyaránt kereste: az új kornak megfelelő emberi magatartás és erkölcs titkát. Melyek ennek a magatartásnak a normái? Hogyan alkalmazkodjunk a kényszerű körülményekhez? Lehetséges-e becsület a becstelenségben, sőt becsület a becstelenség útján?

Az egész defoe-i korszak – amely voltaképp még egy íróóriást szült, Jonathan Swiftet – ezt a kérdéscsomót bogozza. A későbbi regényírók az 1740-es években már a saját lábán megálló, befejezett polgári világgal találták magukat szemben. Fielding vagy Sterne nem kérdőjelezték meg ennek a valóságnak születését, hiszen nem is voltak vajúdásának tanúi, s ha bírálták is, mindig úgy, hogy létét elfogadták.

Defoe és Swift jelen voltak a nagy földcsuszamlásnál. Mindketten a 17. század gyermekei, s átélték a forradalmi idők válságát. A véres dráma a szemük előtt játszódott le. Ábrázolásuk tárgya ezért maga a folyamat, amely még nem mutatta meg leplezetlen arcát. Témáikat egy olyan világból vették, ahol nehéz egyetemes törvényt keresni, kivált találni; a valóság és az ábrázolandó élet alakuló, cseppfolyós.

Az új világ egymásnak feszülő erőit inkább tapintották és érzékelték, mint világosan látták. S mégis rendkívüli becsülettel ábrázolták minden ellentmondó vonását. Defoe erről a valóságról és önmaga sorsáról a legvégletesebb nyilatkozatokat tette. Egyszer arról panaszkodott, hogy ő is besározódott az életért folytatott harcban. Másutt viszont ezt olvashatjuk: „A Köz ügyeinek tudományába való első belépésem óta egészen a mai napig hazám alkotmányának őszinte híve voltam, s buzgó hívője a szabadság s a protestantizmus érdekének; s bár mindig a mérsékelt eszmék szilárd követője s heves ellenzője minden párt túlzó módszereinek.”

(Ez így igaz: bármely oldalon állt, mindig a mérséklet, mindig a valási türelem elveiért küzdött. Úgy látszik tehát, Defoe-ra is áll Virginia Woolf szellemes megjegyzése, amelyet Moll Flandersre tett: „Mivel nincs aggálya, hogy hazudjon, ha érdekei azt kívánják, van valami tagadhatatlan az igazságában, ha kimondja.”)

Vallomását Defoe így folytatja: „Fenntartom, hogy a forradalom tanaitól egyszer sem tértem el, sem a szabadság és a tulajdon elveitől, amelyre azt alapozták.” Ez a nyilatkozat is megállja helyét. Defoe lehetett hős és csalo egyserre. Szinte más se lehetett, csak e kettő együtt

és egyszerre. A kétfajta magatartás éppúgy megfér egymással s éppúgy tagadja egymást, mint ahogy a szabadság és a tulajdon, s éppoly ellentmondásos egységet is alkot.

A kor, melynek jelszava és praxisa ennyire fonák, szinte termeli a Moll Flanders-i képleteket, az olyan bonyolult emberi jellemeket, mint a hősiesszajha, a vallásosan aggályos hódító, az elveihez hű kém...

Defoe nemcsak átélte sorsának visszásságait, hanem kortársai életében is éles szemmel figyelte a válság jegyeit. Drydenről, a restauráció poéta laureatusáról például néhány sorban az alábbi képet rajzolja: „Mindennap elveit cseréli, vallását változtatja, köpönyegét kiforgatja, gazdáját váltani kényszerült, s természetét mégsem változtatja meg.”

A portré, ha parabolikusan is, a kor legsúlyosabb ellentmondását fogalmazza meg. Hiszen az élmény, amelyet Defoe megélt – s itt Drydennek tulajdonít – valóban az elvhű köpönyegforgatóé, az üldözötté, a bűnös büntelené, a joggal s mégis jogtalanul vádolté. S ez az életérzés számos ponton érintkezett az akkor ezerszám földönfutóvá tett parasztokéval; a csavargókéval, akikkel élete során oly gyakran viselte a közös sors terheit. Ezek is raboltak, ha a szükség rávitte őket, gazdát váltottak, ha a kenyérkereset úgy parancsolta... Milyen és mekkora tehát az ő bűnük? Mi ebből a társadalomé?

Nehéz a válasz, kivált akkor, ha meggondoljuk, hogy szinte már előbb megbüntették őket, mielőtt bűnüket elkövethették volna. Ezeket a folyamatokat ábrázolta Defoe nagyszerű regényeiben: a *Jack ezredes*, a *Singleton kapitány* és a *Moll Flanders* csavargóinak sorsában.

A politikai kémet, a bukott kereskedőt, a váltóhamisítót és köpönyegforgatót az utókor az angol regény atyjának nevezi. Kevés írótt igazolt hozzá hasonlóan a történelem. Egy új birodalom első úttörője volt, hajós és telepes, felfedező és törvényhozó egy személyben.

Éppoly szerény eszközökkel is kezdte, mint az első hódítók. Az irodalom műveletlen, lenézett gyarmatán, az akkor „igaz történetnek” nevezett regényben. A nevét se tüntette fel művein. Tagadta azt is, hogy művészileg formált és képzelet szülte meséket mond el olvasóinak. Mindig talált valami ötletes formát, hogy regényét egy állítólag valóban élt

hős szájába adja: kínos gonddal ügyelt az illúzióra, hogy nála a meztelen valóság jelenik meg.

A valóság-hűséget megkövetelték az olvasói; a hitelességet utánzó művészi formára pedig az ábrázolásra kerülő életanyag nyújtott lehetőséget. A defoe-i kor valósága nem balzaci kísértetvilág, ahol az élet törvényei álarcot öltenek, s másnak mutatják magukat lényegüknél. A dolgok mélyét még nem takarják függönyök és kulisszák. Nyomor, árulás és hűség nyíltan és brutálisan jelennek meg; az életnek szinte minden mozzanata önmagában érthető, önmagáért beszél, közvetlenül és nyersen mutatja belső törvényeit.

Ennek a közvetlen, nyílt és brutális világnak tükre a defoe-i laza, a szerkesztésre és sűrítésre gyakran nem is ügyelő, szélesen és aprólékosan mesélő, tárgyilagos ábrázolási mód. Bármily szabados és megszerkesztetlen azonban egy-egy Defoe-mű – minden sora szikrázik az életességtől, minden mondatán a nyers valóság ihletése érzik. Ezért oly művészi e hanyag művésziatlenség, ezért oly poétikus a defoe-i lompos tény- és adatszerű írásmód.

Defoe legnagyobb mentsége végül is e hatalmas, korszakalkotó művészet. Igaza lehet Virginia Woolfnak, amikor finoman céloz rá: nem az a lényeg, hogy Defoe megjárta a börtönt. Nem is az, hogy tudta, mi a szegénység, s hogy közös sorsot vállalt a védtelennel, az életükért harcolókkal. Hanem az, hogy ezt a harcot ő egyszersmind a művészet tárgyává is tette.

Talán sikerült meggyőzőnöm az olvasót, hogy becstelenség helyett legalábbis tragikumot lásson Defoe életében. Egy nagy géniusz tragikumát, aki minden tudása, „vétke” ellenére nyílt bátorsággal, naiv hittel járta végig sorsa görbe útjait és útvesztőit. Bonyolult élete – miként munkássága – széles és ragyogó tükre egy nagy kor ellentmondásainak.